

INNEHÅLL

RAPPORTER

- 3 Collegium Patristicum Lundense
- 3 Den Patristiska dagen 2007
- 3 Höstsymposium i Lund. Stories and Images.
- 4 Internettidsskriftet »Patristik«
- 4 Metamorphoses: Resurrection, Taxonomies and Transformative Practices in Early Christianity
- 5 Encounters in Rome: household and gender, religion and politics, conflict and heresy

PLANERAT

- 6 Forum for Patristik, seminar i København 21. januar 2008
- 6 Den patristiska dagen, Lund, 1 mars 2008
- 6 Early Christianity in Egypt and Syria, Helsingfors 14-25 april 2008
- 7 The Nordic Network for Early Christianity in its Graeco-Roman Context
- 8 The Religious Roots of Europe. Nordiskt masterprogram med patristisk inriktning
- 8 Forskningsprojekt

NYA PUBLIKATIONER

- 9 Nya avhandlingar
- 14 Studier
- 22 Översättningar

BIBLIOGRAFI

- 23 Holger Villadsen: Nordisk Patristik 2001-2004

ARTIKLAR

- 47 Marie Gregers Verdoner: Romersk historie / Kristen historie ifølge Eusebs Kirkehistorie
- 61 Reinhard Staats: Kejsar Konstantin och Aposteln Paulus

RECENSIONER

- 74 *Augustin Handbuch*, red. Volker Henning Drecoll.
- 76 Augustine M. Casiday, *Evagrius Ponticus*.
- 77 Britt Dahlman, *Saint Daniel of Sketis. A group of hagiographic texts*.
- 79 Lars Gerdmar, *Ansikte mot ansikte. Om de heliga ikonerna*.
- 81 Derek Krueger, *Writing and Holiness: The Practice of Authorship in the Early Christian East*.
- 82 Lee Martin McDonald, *The Biblical Canon: Its Origin, Transmission, and Authority*.
- 84 Per Rönnegård, *Threads and Images: The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum*.
- 86 Rodney A. Whitacre, *A Patristic Greek Reader*.

RAPPORTER

Collegium Patristicum Lundense

I samband med årets patristiska dag (se nedan) höll Collegiet sitt årsmöte, det tjugonionde sedan Collegiet grundades 1979. Vid årsmötet avtackades professor Sten Hidal efter 28 år i styrelsen. Professor Samuel Rubenson fick fortsatt förtroende som preses och som övriga styrelseledamöter omvaldes Kristina Alveteg, Stephan Borgehammar, Anna Näppi, Lars Rydbeck, Henrik Rydell Johnsén, Per Rönnegård och Andreas Westergren. Årsmötet beslöt att från och med år 2008 höja **medlemsavgiften**, tillika prenumerationsavgiften för *Meddelanden*, till **150:-/år** för ordinarie medlemmar, **100:-** för studerande.

Den patristiska dagen 2007

För tionde året i följd inbjöd Collegium Patristicum till en patristisk dag, den 5 mars. Temat denna gång var *Kejsare och kyrka – om Konstantin och kyrkohistorien*. Inbjudna talare var kollegiets förste preses och grundare docent Per Beskow, Visby ("Romarrikets kristnande - sociologiska förutsättningar"); teologiska fakultetens hedersdoktor, professor em. Reinhart Staats, Kiel ("Kejsar Konstantin och apostlen Paulus - om den teologiska bakgrunden till den konstantinska vändpunkten"); och Ph.D. Marie Verdoner, Århus, som just avslutat sin avhandling om Eusebios och hans kyrkohistoria ("Romersk historie/kristen historie ifølge Eusebs Kirkehistorie"). Eftermiddagens program bestod av ett textseminarium kring utvalda texter av Eusebios. Två av föredragen publiceras i detta nummer av *Meddelanden*.

Höstsymposium i Lund, den 24-25/9 2007. Stories and Images - The Bible in the Early Church: Antioch & Syria.

I september bjöd Collegium Patristicum in till ett symposium om bibeltolkning i fornkyrkan, till vilket ett trettiotal personer från hela Norden deltog. Det geografiska fokus på Antiokia och Syrien som fanns kan delvis förklaras av den doktorandkurs till dessa platser som gick av stapeln hösten 2006. Symposiumet var följaktligen ett slags förlängning på den resan, vilket blev särskilt märkbart när den första dagen avslutades med en syrisk afton, med bild, musik och mat med inspiration från Syrien. Från resan kändes också den ena av de två huvudtalarna igen, Susan Ashbrook Harvey, professor vid Brown University, som är en internationellt erkänd forskare på den senantika syriska traditionen. Den respekt som den andra talaren åtnjuter, professor Frances Young, tidigare vid Birmingham University, bekräftades så sent som under det stora patristikermötet i Oxford i år, där hon fick äran att hålla den avslutande föreläsningen inför 800 kollegor. Det var på sätt och vis två

generationer av forskare som möttes i föreläsarna, något som inte bara kännetecknades av att Young en gång var "Doktormutter" till Harvey, eller av hur Youngs eleganta och precisa framställning kompletterades av Harveys mer dynamiska framställningssätt. På ett sätt låg generationsskillnaden också i sakens natur, där Young ägnade sig åt att ifrågasätta och komplicera den diskussion om "alexandrinsk" och "antiokensk" exeges som pågick under hela det förra århundradet, medan Harvey kastade ljus över ett mer nyupptäckt område genom att visa på hur det syriska bildspråket skall läsas i en liturgisk, performativ kontext. Förutom föreläsningar och diskussioner gavs också tillfälle för doktorander att presentera sina avhandlingsarbeten. Eftersom ett höstsymposium inte tillhör det vanliga i Collegium Patristicum's planering, låter sig frågas, efter så spännande dagar, om det inte borde upprepas?

ANDREAS WESTERGRÉN

Internettidsskriftet »Patristik«

I tilknytning til det danske Forum for Patristik udgives internettidsskriftet »Patristik«. Hovedformålet med serien er at give mulighed for at få publiceret foredrag, der er holdt i Forum for Patristik; men tidsskriftet står åbent for andre bidrag, herunder bidrag på andre nordiske sprog. Artiklerne udgives enkeltvis som pdf-filer, sådan at layout og sidetal m.m. er låst fast, og sådan at der kan henvises til artiklerne efter almindelige standarder.

Artiklerne er gratis og tilgængelige via webstedet www.patristik.dk, hvor link til de seneste numre er anført. Artiklerne bliver også registreret i det danske bibliotekssystem med ISBN-nummer og kan søges og printes ud via www.bibliotek.dk. I 2006 og 2007 er der udgivet følgende numre:

Maria Fabricius Hansen: *Teologi og kirkebyggeri. Om genbrug i romersk middelarkitektur*. Patristik 4 (2006), 21 s. samt 26 ill.

Finn Damgaard: *Skygger og allegori. Origenes' og Chrysostomos' homilier over Isaks ofring*. Patristik 5 (2007), 26 s.

Holger Villadsen: *Dansk oldkirkeforskning 1960-2000. Forelæsning ved Henning Lehmanns 40-års jubilæum ved Aarhus Universitet samt bilag med bibliografi*. Patristik 6 (2007), 56 s.

Redaktionen består af Anders-Christian Jacobsen, Jesper Hyldahl og Holger Villadsen. Redaktionen kan kontaktes via mail: hvi@km.dk eller alj@teo.au.dk.

HOLGER VILLADSEN

Metamorphoses: Resurrection, Taxonomies and Transformative Practices in Early Christianity

Projektet vid Centre of Advanced Studies i Oslo under ledning av professor Turid Karlsen Seim organiserade i mars 2007 ett doktorandsymposium på temat "Transformations of Gender in Early Christianity; Theoretical and

Material Approaches". Vid seminariet medverkade förutom några av projektets medlemmar professor Elizabeth Clark, Duke University, som talade över ämnet "Late Ancient Christian texts in light of 'the linguistic turn'" och professor Halvor Moxnes, Oslo, som bidrog under rubriken "Manly Eunuchs? Contradictions and gender ambiguity in Early Christianity".

Projektet avslutades i juni med en internationell konferens i Oslo. Vid konferensen medverkade projektets samtliga deltagare med bidrag i anslutning till temat. Från de nordiska länderna deltog Troels Engberg Pedersen, Köpenhamn, Outi Lehtipuu, Helsingfors, Liv Ingeborg Lied, Bergen, Hugo Lundhaug, Oslo, Antti Marjanen, Helsingfors, Samuel Rubenson, Lund, Turid Karlsen Seim, Oslo, Vigdis Songe-Møller, Bergen, Einar Thomassen, Bergen och Jorunn Økland, Oslo. Andra deltagare var Denise K Buell, Williams College, Massachusetts, Adela och John Collins, Yale University, Istvan Czachesz, Groningen och Karen King, Harvard University. Föredragen kommer att ges ut på DeGruyter under 2008.

Encounters in Rome: household and gender, religion and politics, conflict and heresy

På ovanstående tema hölls efter kurserna i Athen 2005 och Aleppo 2006, den tredje nordiska doktorandkursen inom ramen för The Nordic Network for Early Christianity in its Graeco-Roman Context.

För kursen ansvarade professor Turid Karlsen Seim, Oslo, och professor Ingild Gilhus, Bergen. Som internationella experter medverkade Professor Carolyn Osiek, Brite Graduate School, Professor Denise Buell, Williams College, och Dr. Olof Brandt, The Pontifical Institute for Christian Archeology, Rome.

Professuren i Oldkirkens historie i Oslo

Efter en ny prövning av tillsättningen av professuren i oldkirkens historie vid teologiska fakulteten i Oslo har Oslo universitet utnämnt professor Øyvind Norderval till innehavare av professuren. Professor Stig Frøyshov, som tidigare utnämnts har först över till en nyinrättad professur i liturgik vid samma fakultet.

Anders Ekenberg till Newmaninstitutet

Anders Ekenberg har lämnat teologiska institutionen vid Uppsala universitet och övergått till det katolska Newmaninstitutet. De kurser i patristik som han tidigare gett vid universitetet ges nu och framöver vid Newmaninstitutet i samarbete med universitetet.

PLANERAT

KONFERENSER M.M.

Forum for Patristik

Næste møde i Forum for Patristik finder sted mandag den 21. januar 2008 på Det Teologiske Fakultet i København. Der er følgende tre oplæg på programmet: lektor Sysse G. Engberg, Københavns Univ.: *Tre-læsningsteorien og profetologion - hører den gammeltestamentlige lektie hjemme i messen?*; professor Mogens Müller, Københavns Univ.: *"Menneskesønnen" - en søn af et menneske eller af Mennesket. Mellem spirende ortodoksi og gnosticisme*; teol.dr. Per Rönnegård, Lunds Univ.: *Bibelbruk i Ökenfädernas tänkespråk*. Tilmelding senest onsdag den 16. jan. til Holger Villadsen (mail hvi@km.dk, tlf. 5494 8019) eller Finn Damgaard (mail fda@teol.ku.dk, tlf. 3532 3664). Mer information på www.patristikk.dk

Den patristiska dagen, lördagen den 1 mars 2008 (CTR, Lund)

Årets patristiska dag äger rum den 1 mars och har som tema: "Ökenfäderna: heliga dårar eller lärda helgon?". Under 2007 disputerade Lillian Larsen, Britt Dahlman, Per Rönnegård och Henrikt Rydell Johnsén, som alla varit knutna till Collegiet, på avhandlingar som på olika sätt tog upp temat bildning och helighet i den tidiga monastiska traditionen. Det faller sig därför naturligt att inbjuda dessa till att leda ett samtal om helighet och bildning i den tidiga ökentraditionen. För att stimulera utbytet av och diskussionen kring nya forskningsresultat kommer korta föreläsningar att följas upp av en respons, samt ett panelsamtal. På kvällen håller Collegium Patristicum Lundense sitt årsmöte och därefter samlas vi på sedvanligt sätt till gemytlig samvaro och gemensam måltid. Den som är intresserad att delta kan anmäla sig till Collegiets sekreterare, Andreas Westergren, för att få detaljerat program och information om anmälan och kostnad. Intresseanmälan görs lämpligen per e-post: andreas.westergren@teol.lu.se med angivande av PD 2008 som ämne.

Early Christianity in Egypt and Syria, Kurs i patristik i Helsingfors 14-25 april 2008

Professor Samuel Rubenson ger inom ramen för NordPlus samarbetet en specialkurs vid teologiska fakulteten i Helsingfors om den tidiga kristenheten i Egypten och Syrien. Kursen riktar sig till studenter på högre nivå och sätter fokus på frågor kring ortodoxi och hetrodoxi samt den asketiska och monastiska rörelsens framväxt och betydelse.

The Nordic Network for Early Christianity in its Graeco-Roman Context

Det nordiska nätverket har i höst ansökt om medel från nordisk Forskarutdanningsakademi för två års ytterligare verksamhet. Bland annat planeras följande kurser, seminarier och konferenser under 2008 och 2009. För information om aktiviteter inom ramen för nätverket hänvisas till nätverkets elektroniska nyhetsbrev *Newsletter for The Nordic Network for Early Christianity in its Graeco-Roman Context* som utges av Jan-Eric Steppa, Lund. Den som är intresserad av att erhålla detta kan hänvända sig till redaktören: jan-eric@steppa.se

What is Early Christianity – and how can it be studied? Talinn 21-24 maj 2008

Seminarier avser att knyta närmare band mellan de baltiska länderna och den nordiska forskningen och forskarutbildningen inom området tidig kristenhet. Seminariet är ett introduktionsseminarium där aktuella frågor, aktuella metoder och teorier inom området skall belysas och vänder sig främst till studenter på masternivå samt nyantagna doktorander i såväl de baltiska som de nordiska länderna. Huvudansvariga för seminariet är professor Randar Tasmut, Talinn och professor Risto Uro, Helsingfors.

Processes of canonisation in antiquity. Diverging and converging Jewish and Christian trajectories. Århus augusti 2008

Ett tredagarsseminarium i avsikt att samla och ge perspektiv på erfarenheter och resultat från projektets första år. Seminariet avser att samla projektets danska och internationella deltagare, under ledning av professor Jörg Ulrich, professor David Brakke och professor Anders-Christian Jacobsen. Se vidare projektets egen sida: [<http://www.relnorm.au.dk/tema1/tema1index>]

Gender and Theology as construction - where do we go from here? Köpenhamn, september 2008

Ett symposium kring bidrag till gender studies som kommer från forskningen om tidig kristendom med utgångspunkt från de nordiska avhandlingar som berört temat. Symposiet är främst riktat till studenter på masternivå, men även till doktorander. Som internationell gäst inbjuds professor Dale Martin, Yale University. Ansvarig är professor Troels Engberg Pedersen.

Material culture and methodology in Early Christian studies in a Greco-Roman Context. Reykaviik, 24-26, September 2008

Symposiet kommer att ha en inriktning mot metodologi och behandla frågor kring hur tolkning av litteratur, konst och arkeologi samspelar och vara baserat på undersökningar från några olika platser. Ansvarig för seminariet är professor Jón Ma Ásgeirsson. Som internationella experter inbjuds professor Jonathan Reed, Univ. of La Verne, CA. och professor Jesse Byock, UCLA.

Methods for the study of the Jesus movement: Intersectionality. Oslo, oktober 2008

Ett seminarium inom ramen för ett nytt forskningsprojekt vid teologisk fakultet i Oslo med professor Halvor Moxnes och Marianne Bjelland Kartzow med titeln "Jesus in Cultural Complexity". Internationella gäster: Denise Buell, Jennifer Glancey, och James Crossley. Ansvarig är professor Halvor Moxnes.

Texts and Archaeology: Ephesus, Ephesus, 25 April – 3 May 2009 (prel. datum)
Forskarseminarium i Ephesus främst riktat mot doktorander. Seminariet arrangeras av teologiska fakulteten i Oslo i samverkan med Austrian Archaeological Institute, the Ephesus Excavations. Ansvarig: professor Halvor Moxnes.

Ritual in Early Judaism and Early Christianity, Köpenhamn, augusti 2009
En tematisk workshop med internationella gäster. Ansvariga: professor Troels Engberg-Pedersen, Köpenhamn och professor Risto Uro, Helsingfors.

A Future for Early Christianity in the Nordic countries? Oslo, november 2009
Nätverkets officiella avslutningsseminarium kring former för fortsatt nordisk (och baltisk) samverkan inom området. Inbjuden gäst professor David Brakke, Indiana University, USA, redaktör för *Journal of Early Christian Studies*. Ansvarig: professor Halvor Moxnes, Oslo.

The Religious Roots of Europe. Nordiskt masterprogram med patristisk inriktning

Med stöd av Nordiska ministerrådet planerar de teologiska fakulteterna i Helsingfors, Köpenhamn, Lund, Oslo och Århus, samt den religionsvetenskapliga institutionen i Bergen, att inrätta ett tvåårigt nordiskt masterprogram inriktat på judendomens, kristendomens och islams framväxt under senantiken. Programmet skall erbjuda spårkurser i grekiska, latin, hebreiska, arabiska och ev. även koptiska och syriska, samt kurser om såväl de enskilda traditionerna som interaktionen mellan dem och jämförande metod- och teoriinriktade kurser. Programmet avser att förbereda för forskar-utbildning inom en rad ämnen. Tanken är att programmet även skall anknyta till de nordiska forskningsinstituterna i Medelhavsområdet. Programledningen är placerad vid fakulteten i Århus och huvudansvariga är Anders-Christian Jacobsen och Jakob Engdahl. I ledningsgruppen sitter förutom dessa Antti Marjanen, Helsingfors, Troels Engberg-Pedersen, Köpenhamn, Samuel Rubenson, Lund, Halvor Moxnes, Oslo och Einar Thomassen, Bergen.

FORSKNINGSPROJEKT

Thomas Arentzen har antagits till forskarutbildningen vid teologiska fakulteten i Lund för ett avhandlingsarbete om bibelbruket hos Romanos Melodos, den fämste bysantinske hymndiktaren under 500-talet med Samuel Rubenson som handledare.

Siver Dagermarks paper vid Patristikkonferensen i Oxford, "Medical art: Some remarks on its limitation and verification in Augustine", är sänt till Fr. Enrique A. Eguiarte som lämnat tillstånd att texten kan översättas till spanska. Arbetet "Natural science: Its limitation and relation to the liberal arts in

Augustine" (38 sidor) kommer att publiceras i Augustinianum enligt meddelande från fr. Mario Mendoza, OSA. Arbetet med en längre text, "Medical art: Some remarks on its limitation and verification in Augustine" (35 sidor), är ännu inte klart för publicering.

Anders Ekenberg arbetar på en monografi med arbetsnamnet *Præx Canonica: History, Structure and Meaning of the Roman Canon*.

Anne Karahan arbetar med forskningsprojekten "Early Byzantine holy images in two churches at Ravenna, Italy. An iconographic and aesthetic investigation of the implementation of divine and human" och "The image of God in Byzantine Cappadocia: an investigation of its relation to divine and human in fourth-century Cappadocian thinking".

Hugo Lundhaug, postdoktor ved Universitetet i Oslo, arbeider i perioden 2007-2010 med forskningsprosjektet "Orthodoxy and Heresy in Upper Egypt ca. 350-450: The Inner-Christian Polemics of Shenoute of Atripe".

Andreas Westergren, Lunds universitet, arbetar med ett avhandlingsprojekt med den preliminära titeln *Den heliga människan som kyrka* utifrån 400-talsbiskopen Theodoretos av Kyrrhos berättelser om "gudsälskarna" i det syriska landskapet, med Symeon styliten, som det mest berömda exemplet. Avhandlingen beräknas färdig hösten 2010.

NYA PUBLIKATIONER

NYA AVHANDLINGAR

Andersen, Knud Tage: *Påskekalendere i oldkirken: en historisk undersøgelse af den kristne påskekalenders tilblivelse og dens udvikling fra patriark Demetrios' tid (188-230) frem til Dionysios den Lilles 95-års påsketavle (532)* Aarhus Universitet, 2007. Disputation den 23 augusti 2007 i ämnet Kirkehistorie.

Bjørnebye, Jonas: *"Hic locus est felix, sanctus, piusque benignus": the cult of Mithras in fourth century Rome.* (2007)

Dahlman, Britt: *Saint Daniel of Sketis. A group of hagiographic texts. Ed. with introduction, translation and commentary.* Uppsala 2007. Disputation den 2 juni 2007 i ämnet Klassisk grekiska. Opponent var fil. dr. Bengt Alexanderson, Göteborg. *För en recension av avhandlingen se s. 77.*

Johnsén, Henrik Rydell: *Reading John Climacus. Rhetorical Argumentation, Literary Convention and the Tradition of Monastic Formation.* Lunds universitet 2007. Disputation den 8 december 2007 i ämnet Kyrkohistoria. Opponent var adjunkt, ph. d. Christian Høgel, Syddansk universitet, Odense.

Här följer avhandlingens abstract: Denna avhandling består av en undersökning av den litterära formen och den litterära kompositionen hos Johannes Klimakos *Stege*, samt en studie av hur författaren använder traditionen för att undervisa sin läsare. Förutom en kort introduktion och en genomgång av tidigare forskning, omfattar avhandlingen fyra kapitel. I det första kapitlet visas, utifrån ett antal detaljerade textanalyser, att textmaterialet i de enskilda stegen i texten inte är slumpmässigt uppställt, utan ordnat efter litterära konventioner för att leda läsaren genom en specifik undervisning. I andra kapitlet bekräftas observationerna från kapitel ett genom en jämförelse med litterär praxis. Utifrån en omfattande korrespondens i fråga om litterär komposition mellan *Stegen* och moraltraktater av Seneca d.y. och Plutarchos från Chaironeia, hävdas att vi bör omvärdera vår förståelse av textens litterära form. *Stegen* är inte en samling aforismer utan en argumentativ moraltraktat. I det tredje kapitlet undersöks *Stegen* i fråga om litterär stil. Det visas att textens komposition i stor utsträckning förefaller var bestämd av litterära stilideal. Textens fragmentariska uttryck är inte osannolikt en effekt av vad som har kallats "the jeweled style" inom senantik poesi och prosa. I fjärde kapitlet visas, inte bara att Johannes Klimakos i stor utsträckning arbetar med den monastiska traditionen i form av texter, utan också att han använder texter och textmönster för sitt eget syfte och sin egen argumentation. Det hävdas i motsats till tidigare forskning att *Stegen* bör förstås, inte som en systematisering eller summering av vad vi finner hos ökenfäderna, utan som en undervisning där traditionen återanvänds med ett specifikt syfte, att förbereda munken i klostret för eremitlivet. Det visas också hur Johannes Klimakos läser arvet från Evagrius Pontikos med nya ögon; fokus i den asketiska kampen har flyttats från vreden och strävan efter ett rent sinne, till det kroppsliga begäret och strävan efter en ren och förvandlad kropp.

Larsen, Lillian: *Pedagogical Parallels: Re-Reading the Apophthegmata Patrum* (Ph.D. Diss Columbia University, 2006)

Medievalist Mary Carruthers suggests that any historical work must choose to focus on the distinctiveness of a particular moment, or its continuity with what has gone before (Carruthers, 1990). In this dissertation my aim is to do a bit of both. For the past century, the *Apophthegmata Patrum* (AP) have been read almost exclusively as the record of a distinctive early monastic 'moment.' The continuity that links the *Sayings of the Desert Fathers* (and Mothers) to a

wide array of Classical and Greco-Roman *apophthegmatic* collections has largely been ignored.

My re-reading of the *AP* re-apportions this balance. Taking the broad contours of ancient Greco-Roman sayings collections as my starting point, I demonstrate that it is only by attending to the links that attach the *Sayings of the Desert Fathers* (and Mothers) to wider application of the *apophthegmatic* genre, that this distinctive record of a particularly monastic 'moment' becomes meaningful. Here the modicum of difference that exists affords a rich vantage point for exploring how early monastic communal establishments took a widely practiced received tradition and turned it to their own ends.

I call particular attention to the pedagogical parallels that tie the *AP* to more general applications of this genre. In consonance with their Greco-Roman counterparts, I argue that these sayings and stories embody active civic ideals. As such, they disclose less about the eminently emulatable figures they portray than about the preoccupations and affairs of the communities in which they served as vehicles of formation. The idealized behavior of their illustrious protagonists mirrors tensions that lie closest to the surface of communal life. If the rewards garnered by these saintly *abbas* and *ammās* were ultimately heavenly, their virtue could hardly have yielded negligible this-worldly dividends. These narratives are at once world shunning and world building. They depict 'solitary' life as a civic enterprise – at its best, the “Πόλις of God” on earth.

Lied, Liv Ingeborg: *The Other Lands of Israel: A study of the Land theme in 2 Baruch.*

Lieds avhandling er eit studium av jødiske forestillingar om Israels land slik dei kjem til uttrykk i 2. Baruk (2. århundre e.v.t.). På bakgrunn av stads-teoriane til den amerikanske geografen Edward W. Soja diskuterte Lied om konseptet Israels land først og fremst refererer til eit gitt geografisk område mellom Jordan-elva og Middelhavet i denne teksten, eller om 2. Baruk også kunne framstille Israels land som det området der det rettskafne folket til ei kvar tid levde i tråd med den pakta forfedrene hadde inngått med Gud. Avhandlinga argumenterer for at det først og fremst er dei rettskafne sine handlingar som skaper Israels land som stad i denne teksten, og at konseptet Israels land dermed kan bli brukt fleksibelt om fleire territorier og rom-lege storleikar i frelseshistoria, mellom dei Judea, Jerusalem og den himmelske verda. I 2. Baruk framstår derfor Israels land som ein sentral frelsesstad som garanterer både samtidig beskyttelse og framtidig triumf for det rettskafne folket.

Lundhaug, Hugo: "There is a Rebirth and an Image of Rebirth". A Cognitive Poetic Analysis of Conceptual and Intertextual Blending in the Exegesis on the Soul (NHC II,6) and the Gospel of Philip (NHC II,3). Universitet i Bergen 2007. Disputation den 8 juni 2007 i ämnet Religionsvitenskap. Opponenten var Professor Louis Painchaud från Université Laval, Quebec, Canada, och Professor Luther H. Martin från University of Vermont, USA.

Avhandlingen er en analyse av de to tekstene *Filipsevangeliet* og *Eksegesen*

om sjelen fra det såkalte Nag Hammadi-biblioteket, som ble funnet ved Nag Hammadi i Øvre Egypt i 1945. Kodeksen de to er en del av er trolig fra 300-tallet, og tekstene er bevart på koptisk.

I sin analyse av de to utvalgte Nag Hammadi-tekstene benytter Lundhaug seg av et metodisk rammeverk bygget på teorier hentet fra kognitiv poetikk, i særdeleshet såkalt "blandingsteori" (Blending Theory, først og fremst assosiert med teoretikerne Gilles Fauconnier og Mark Turner). Han benytter denne i en leser-basert analyse av metaforer og mer komplekse konseptuelle strukturer i de to tekstene, og tilpasser i tillegg denne metoden til en analyse av intertekstualitet, først og fremst representert ved allusjoner til autoritative tekster og ritualer.

De to utvalgte tekstene har i tidligere forskning ofte blitt betraktet som inkoherente. Lundhaug viser imidlertid hvordan de to tekstene utviser en stor grad av koherens i lys av hvordan de struktureres av et begrenset antall underliggende konseptuelle blandinger. Avhandlingen viser at metaforen SJELEN ER EN KVINNE er sentral i *Eksegesen om sjelen*, mens DEN KRISTNE ER EN KRISTUS er den grunnleggende konseptuelle blandingen i *Filipsevangeliet*. Der førstnevnte tekst legger stor vekt på nødvendigheten av den enkelte kristnes underkastelse under Kristus, legger sistnevnte snarere vekt på den prosess gjennom hvilken den kristne blir Kristus-lik. Avhandlingen viser også at de to tekstene ikke kan forstås tilfredsstillende uavhengig av deres allusjoner til tekster som etterhvert ble en del av den bibelske kanon.

Analysen er basert på en nylesning av tekstene slik de er bevart på koptisk i Nag Hammadi kodeks II. I motsetning til et flertall av tidligere studier av disse tekstene, som enten eksplisitt eller implisitt har forsøkt å fortolke og plassere deres hypotetiske greske originaler, er Lundhaugs analyse basert på en lesning av tekstene slik de foreligger i sin koptiske form. Avhandlingen inkluderer, i et appendix, kritisk transkripsjon, samt nye engelske oversettelser av de to tekstene.

Filipsevangeliet og *Eksegesen om sjelen* har tidligere primært blitt studert som uttrykk for såkalt "gnostisk" religiøsitet. Lundhaug har her valgt å se bort ifra denne kategorien og studert tekstene i lys av tidlig kristendom mer generelt. Analysene i avhandlingen viser at en lesning av tekstene uavhengig av kategorier og implisitte forutsetninger knyttet til begrepet "gnostisisme," og tilhørende ideer om en "gnostisk" religion, lar tekstene fremstå som mer koherente og tettere knyttet til hva vi kjenner fra kilder som stammer fra det som ofte omtales som den tidlig-kristne "hovedstrøm." Avhandlingen åpner også opp for en redatering og rekontekstualisering av de to tekstenes innhold i forhold til en senere tidsperiode (300-tallet) enn det som tradisjonelt har vært fokus for tidligere forskning på dette materialet (100- og 200-tallet).

Ojell, Ari *One Word, One Body, One Voice. Studies in Apophatic Theology And Christocentric Anthropology in Gregory of Nyssa.*

The thesis consists of five international congress papers and a summary with an introduction. The overarching aim of the studies and the summary is

to examine the inner coherency of the theological and anthropological thinking of Gregory of Nyssa (331–395).

To the issue is applied an 'apophatic approach' with a 'Christological focus'. It is suggested that the coherency is to be found from the Christological concept of unity between 'true God' and 'true man' in the one person of Jesus Christ. Gregory is among the first to make a full recognition of two natures of Christ, and to use this recognition systematically in his writings. The aim of the studies is pursued by the method of 'identification', which is a combination the modern 'problematic method' and Gregory's own method of 'following' (*akolouthia*).

The preoccupation with issues relating to the so-called Hellenization of Christianity in the patristic era was strong in the twentieth century Gregory scholarship. The most discussed questions have been the Greek influence in his thought and his philosophical sources. In the five articles of the thesis it is examined how Gregory's thinking stands in its own right. The manifestly apophatic character of his theological thinking is made a part of the method of examining his thought according to the principles of his own method of following.

The basic issue concerning the relation of theology and anthropology is discussed in the contexts of his central Trinitarian, anthropological, Christological and eschatological sources. In the summary the Christocentric integration of Gregory's thinking is discussed also in relation to the issue of the alleged Hellenization.

The main conclusion of the thesis concerns the concept of theology in Gregory. It is not indebted to the classical concept of theology as metaphysics or human speculation of God. Instead, it is founded to the traditional Judeo-Christian idea of God who speaks with his people face to face. In Gregory, *theologia* connotes the *oikonomia* of God's self-revelation.

It may be regarded as the state of constant expression of love between the Creator and his created image. In theology, the human person becomes an image of the Word by which the Father expresses his love to "man" whom he loves as his own Son. Eventually the whole humankind, as one, gives the divine Word a physical audible and sensible Body. Humankind then becomes what theology is. The whole humanity expresses divine love by manifesting Christ in words and deeds, singing in one voice to the glory of the Father, the Son and the Holy Spirit.

Rasimus, Tuomas: *Paradise Reconsidered: A Study of the Ophite Myth and Ritual and Their Relationship to Sethianism* (University of Helsinki/University of Laval, doctoral degree 6.11.2006)

This thesis examines the mythology in and social reality behind a group of texts from the Nag Hammadi and related literature, to which certain leaders of the early church attached the label, Ophite, i.e., snake people. In the mythology, which essentially draws upon and rewrites the Genesis paradise story, the snake's advice to eat from the tree of knowledge is positive, the creator and his angels are demonic beasts and the true godhead is depicted as an

androgynous heavenly projection of Adam and Eve. It will be argued that this unique mythology is attested in certain Coptic texts from the Nag Hammadi and Berlin 8502 Codices (On the Origin of the World, Hypostasis of the Archons, Apocryphon of John, Eugnostos, Sophia of Jesus Christ), as well as in reports by Irenaeus (Adversus Haereses 1.30), Origen (Contra Celsum 6.24-38) and Epiphanius (Panarion 26). It will also be argued that this so-called Ophite evidence is essential for a proper understanding of Sethian Gnosticism, often today considered one of the earliest forms of Gnosticism; there seems to have occurred a Sethianization of Ophite mythology. I propose that we replace the current Sethian Gnostic category by a new one that not only adds texts that draw upon the Ophite mythology alongside these Sethian texts, but also arranges the material in smaller typological units. I also propose we rename this remodelled and expanded Sethian corpus "Classic Gnostic." I have divided the thesis into four parts: (I) Introduction; (II) Myth and Innovation; (III) Ritual; and (IV) Conclusion. In Part I, the sources and previous research on Ophites and Sethians will be examined, and the new Classic Gnostic category will be introduced to provide a framework for the study of the Ophite evidence. Chapters in Part II explore key themes in the mythology of our texts, first by text comparison (to show that certain texts represent the Ophite mythology and that this mythology is different from Sethianism), and then by attempting to unveil social circumstances that may have given rise to such myths. Part III assesses heresiological claims of Ophite rituals, and Part IV is the conclusion.

Rönnegård, Per: *Threads and Images. The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum.* Lunds universitet 2007. Disputation den 16 oktober 2007 i ämnet Nya testamentets exegetik. Opponent var docent Anders Ekenberg. För en recension av avhandlingen se s. 84.

Verdoner, Marie: *Fortalt Virkelighed. Euseb af Caesareas kirkelige historie.* Ph.d afhandling ved Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 2006.

STUDIER

Alexanderson, Bengt: "Lumière et ciel dans le De Genesi ad litteram d'Augustin", i *Studia Patristica* 43 (Louvain 2006): 3-14.

"Augustinus, *Enarrationes in Psalmos* 1-32 (*Expos.*)", i *Augustinianum* 47 (2007): 181-191.

"St. Augustin, les sciences et le salut dans le De Genesi ad litteram et dans le De doctrina Christiana", i *Studia Ephemeridis Augustinianum* 101 (2007): 363-372.

- "Théodore de Mopsueste et Julien d'Éclane sur les Psaumes". (**Att publiceras** i *Studia Ephemeridis Augustinianum*)
- Alveteg, Kristina: "In Silence We Speak: Romanos Melodos and Mary at the Cross", i *Studia Patristica* 42 (Louvain 2006): 279-284.
- The Ancient Synagogue from its Origins to 200 C.E.: A Source Book*, red. Anders Runesson, Donald D. Binder & Birger Olsson, (Ancient Judaism and Early Christianity 72; Leiden: Brill 2008), 327 s.
- Bakke, Odd Magne: "The Ideal of the Upbringing of Children in Early Christianity", i *Studia Patristica* 40 (Louvain 2006): 159-164.
- "Upbringing of Children in the Early Church. The Responsibility of Parents, Goals and Methods", i *Studia Theologica* 60 (2006): 145-163. [Vedrører især Didaskalia, De Apostolske Konstitutioner og Johannes Chrysostomos].
- Bek, Lise: "Klipper, kristenliv og kirkekunst", i *Sfinx* 29 (2006): 68-71.
- Blomqvist, Jerker: "Kuben från Timaios som tillhygge i en kosmologisk debatt i 500-talets Alexandria", [Föredrag vid Platonselskabets symposium *Människan i universum. Platons Timaios och dess tolkningshistoria*, Åbo Akademi 7-10 juni 2007], **under publicering** i AIGIS <http://www.igl.ku.dk/~aigis/>.
- Breengaard, Carsten: *Paradis-sekten. Frelseshistorie og kristen identitet*, (Kbh.: Museum Tusulanum 2007), 203 s.
- Børresen, Kari Elisabeth: "Matristica", i *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiana*, red. Angelo di Berardino, II, (2 ed; Genova; 2007), 149-3156
- "Modelli di genere nelle religioni e diritti umani delle donne", i *Donne, Diritti, Democrazia*, red. Giovanna Fiume, (Rom: 2007), 121-133
- "One God in two Sexes. Gender Models in Formative Christianity and Islam", i *Donne tra Saperi et Potere mnella Storia delle Religioni*, red. Sofia Boesch Gajano & Enzo Pace, (Brescia: 2007), 89-97
- "Religious Gender Models and Women's Human Rights", i *The Subjective Eye. Essays in Culture, Religion, and Gender*, red. Richard Valantasis, (Eugene, Oregon: 2006), 195-206
- "Sexologie religieuse et droits humains des femmes", i *Yearbook of the European Society for Women in Theological Research* 14, (Leuven: 2006), 121-134.
- Børtnes, Jostein: "Eikon Theou. Meanings of Likeness in Gregory of Nazianzus", i *Studia Patristica* 41 (Louvain 2006): 287-292.
- Dalgaard, Jeanne: *Billedforbuddet*, (Frederiksberg: Anis 2006), 172 s.
- Damgaard, Finn: "Skygger og allegori. Origenes' og Chrysostomos' homilier over Isaks ofring", i internettidsskriftet *Patristik* 5 (2007) (online: <http://www.patristik.dk./patristik5.pdf>): 1-26.

- Elgvin, Torleif: "Jewish Christian Editing of the Old Testament Pseudo-epigrapha", i *Jewish Believers in Jesus, The Early Centuries*, red. Oskar Skarsaune & Reidar Hvalvik, (Peabody, Mass.: 2007), 278-304.
- Engberg, Jakob: *Impulsore Chresto. Opposition to Christianity in the Roman Empire c. 50–250 AD*, (= *Early Christianity in the Context of Antiquity 2*; Frankfurt am Main: Peter Lang 2007), 349 s. [Bearb. ph.d. afhandling fra 2004].
- Engberg, Sysse Gudrun: "The Prophetologion and the Triple-lection Theory. The Genesis of a Liturgical Book", i *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata, terza serie*, vol. 3 (Rom-Grottaferrata 2006): 67-91.
- Explaining Christian Origins: Contributions from Cognitive and Social Science*, red. P. Luomanen, I. Pyysiäinen, & R. Uro, (Biblical Interpretation 89; Leiden: Brill 2007).
- Falkenberg, René & J. Hyldahl: *Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesus Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berliner-agnostikeren*, (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007).
- Fatum, Lone: "Maria Magdalene, Frelserens apokryfe kæreste", i *Bibliana* 8.1 (2007): 17-23.
- Frøyshov, Stig R.: "Søndagsnattens vigilie i Jerusalems oppstandelseskirke – biskoppelig og monastisk", i *MCPL* 21 (2006): 39-52.
- Gilhus, Ingvild Sælid: "Globalization and Religion in the Roman Empire", i *Hellenisation, Empire and Globalisation: Lessons from Antiquity*, red. L.H. Martin & P. Pachis, (Thessaloniki: Vantias, 2005), 85-99.
- "Mellom jordiske kvinner og himmelske 'Bedre halvdel', Asketiske utfordringer i kodeks II fra Nag Hammadi", i *Collegium Biblicum* (2007):7-20.
- "Orbis terrarum Romanorum est: Globalization processes in the Roman empire", i *New Religions and Globalization*, red. Armin Geertz & Margit Warburg, (Aarhus: Aarhus University press, (**in press**, desember 2007).
- "Sexuality, Marriage and Knowledge in the Apocryphon of John", i *Sacred Marriages: The Divine-Human Metaphor from Sumer to early Christianity*, red. Martti Nissinen & Risto Uro, (Winona Lake: Eisenbrauns **in press** mars 2008).
- Grimheden, Susanne: *Skriftens fara. Ordet och skriften i öknens tänkespråk*, (Skellefteå: Artos 2007), 152 s.
- Hallbäck, Geert: "Kanondannelse og kætteri", i *Bibliana* 8.1, (2007): 5-10.
- Heilevang Fauske, Heidi: "Παιδεία and σωτηρία", i *Studia Theologica* 60 (2006): 164-185. [Inndrager især Origenes og Augustin.].
- Hvalvik, Reidar: "Jewish Believers and Jewish Influence in the Roman Church until the Early Second Century", i *Jewish Believers in Jesus, The Early Centuries*, red. O. Skarsaune & R. Hvalvik, (Peabody Mass.: Hendrickson 2007), 179-216.

- Hvidt, Niels Christian: *Christian Prophecy. The Post-Biblical Tradition*. (Oxford: Oxford University Press 2007), xviii+418 s. [Diss. Rom 2001. Der er stof fra den oldkirkelige periode s. 73-95].
- Hägg, Tomas: "Gregory of Nazianzus: A New Lease of Life for the Second Sophistic", i *Synchormata: Studies in Honour of Jan Fredrik Kindstrand*, utg. S. Eklund, (Uppsala: Uppsala Universitet 2006), 113-127.
- af Hällström, Gunnar & Oskar Skarsaune: "Cerinthus, Elxai, and Other Alleged Jewish Teachers or Groups" i *Jewish Believers in Jesus, The Early Centuries*, red. O. Skarsaune & R. Hvalvik, (Peabody: 2007), 488-502.
- Højlund, Asger Chr.: *Men han gav afkald. Bidrag til kristologien*, (= Menighedsfakultetets videnskabelige serie 11; Århus: Kolon 2006), 404 s.
- Jacobsen, Anders-Christian: "Apologetics in Origen" i *Three Greek Apologists*, red. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich, (= Early Christianity in the Context of Antiquity 3; Frankfurt am Main: Peter Lang 2007), 11-48.
- "The Constitution of Man According to Irenaeus and Origen" i *Körper und Seele*, red. B. Feichtinger, S. Lake & H. Seng, (München: K.G. Saur 2006), 67-94.
- Jensen, Morten Hørning: *Herod Antipas in Galilee. The Literary and Archeological Sources on the Reign of Herod Antipas and its Socio-Economic Impact on Galilee*, (= WUNT II/215; Tübingen: Mohr Siebeck 2006), xv+316 s.
- Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, red. Oskar Skarsaune og Reidar Hvalvik, (Peabody, Mass.: Hendrickson 2007). 930 s.
- Johnsén, Henrik Rydell: "Rhetoric and Ascetic Ascent in The Ladder of John Climacus", i *Studia Patristica* 39 (2006): 393-398.
- Kahlos, Maijastina: "In-Between Figures in Christian Literature", i *Studia Patristica* 40 (Louvain: 2006), 215-220.
- Karahan, Anne: "Erythmos, en idé kopplad till *ethos*" i *Medusa* 3 (2007): 24-33. [*Byzantine holy images and the issue of transcendence and immanence. The theological background of the Late Byzantine Palaiologan iconography and aesthetics of the Chora church, Istanbul*. [**Planerad publicering** på Peeters Publishers, Leuven, i serien *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 2008/09.]
- Kieffer, René: "Lignelsen om den barmhjertige samaritaner som kirkefaedrene udlagde teksten", i *Bibliana* 7.2 (2006): 23-28 [om Luk 10:25-37 hos Origenes, Ambrosius, Hieronymus och Augustinus].
- Larsen, Lillian: "The Apophtegmata Patrum and the Classical Rhetorical Tradition" i *Studia Patristica* 39 (Louvain: 2006): 409-416.
- Lundhaug, Hugo: "Conceptual Blending in the Exegesis on the Soul.", i *Explaining Christian Origins and Early Judaism: Contributions from Cognitive and Social Science*, red. Petri Luomanen, Ilkka Pyysiäinen & Risto Uro, (Biblical Interpretation Series 89; Leiden: Brill 2007), 141-160.

- Müller, Mogens: "Den sande gudsyndyrkelses oprindelse – en skitse", i *DTT* 70 (2007): 83-92.
- "Jesus-billedets vilde vækst. Fra Det Nye Testamente til de apokryfe evangelier.", i *Bibliana* 8.1 (2007): 11-16.
- "Septuaginta som kanonisk udgave af Det Gamle Testamente", i *Kanon. Bibelens tilblivelse og normative status*, red. Troels Engberg-Pedersen, m.fl. (= Forum for Bibelsk Eksegese 15; København: Museum Tusulanums Forl. 2006), 11-25.
- The Expression »Son of Man« and the Development of Christology. A History of Interpretation*, (London etc.: Equinox Publishing 2007).
- Nielsen, Jesper Tang: "Jesus' lidelse på godt og ondt. Judasevangeliets populære polemik", i *Bibliana* 8.1 (2007): 24-30.
- "Judasevangeliet – fundet til tiden", i *Sfinx* 30 (2007): 10-15.
- Ojell, Ari: "The Constitutive Elements of the Apophatic System of Gregory of Nyssa" i *Studia Patristica* 41 (2006): 397-402.
- Olsen, Peter: *Jesus & apokryferne. Historisk eller gnostisk kristendom*, (Logos Media 2007), 150 s.
- Ottosen, Knud: *Oldtiden og middelalderens kirkehistorie i dansk og nordisk perspektiv*, (Norderstedt: Books on Demand), 360 s.
- Pedersen, Nils Arne: "Titus of Bostra in Syriac Literature", i *Laval théologique et philosophique* 2 (2006): 359-367.
- Peltomaa, Leena Mari: "Towards the Origins of the History of the Cult of Mary" i *Studia Patristica* 40 (2006): 75-86.
- Pentz, Peter: "Krystalkugler og kristen mystik", i *Sfinx* 30 (2007): 4-9.
- Perspektiver på jødisk apologetik*, red. Anders Klostergaard Petersen, Jesper Hyldahl og Kaare Fuglseth, (= Antikken og kristendommen 4; Frederiksberg: Anis 2007), 320 s.
- Petersen, Anders Klostergaard: "At the End of the Road: Reflections on a Popular Scholarly Metaphor", i *The Formation of the Church*, red. J. Ådna, (Tübingen: Mohr-Siebeck 2005), 45-72.
- Porsborg, Søren: "Symbolik og forkyndelse" i *Tankens magt. Vestens idehistorie*, red. H. S. Jensen m.fl., (Kbn: Lindhardt og Ringhof 2006), bind 1, 330-358.
- Rubenson, Samuel: "Argument and Authority in early Monastic Correspondence", i *Foundations of Power and Conflicts of Authority in Late-Antique Monasticism*, red. A. Camplani & G. Filoramo, (= Orientalia Lovaniensia Analecta 157; Leuven: Peeters 2007), 75-87.
- "Asceticism and Monasticism", i *The Cambridge History of Christianity*, vol II, red. A. Casiday & W. Löhr, (Cambridge: Cambridge University Press 2007), 637-668.

- "From School to Patriarchate. Aspects on the Christianization of Alexandria in Antiquity", i *Alexandria as a Cultural Meltingpot in Antiquity*, red. J. Kraslinikoff & A. Klostergaard, (=ASMA 9; Aarhus 2007 **forthcoming**).
- Sacred Marriages: The Divine-Human Sexual Metaphor from Sumer to Early Christianity*, red. M. Nissinen & R. Uro, (Winona Lake: Eisenbrauns 2007).
- Skarsaune, Oskar: *Den ukendte Jesus – nye kilder til, hvem Jesus egentlig var: Da Vinci mysteriet, gralsfortællingerne, Thomasevangeliet, Q-kilden*. Oversat af Alice Andersen, (Fredericia: Lohses Forlag 2006), 288 s. [Norsk original: Den ukjente Jesus].
- "Evidence for Jewish Believers in Greek and Latin Patristic Literature", i *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, (Peabody, Mass.: Hendrickson 2007), 505–567.
- "Fragments of Jewish Christian Literature Quoted in Some Greek and Latin Fathers", i *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, (Peabody, Mass.: Hendrickson 2007), 325–378.
- "Jewish Believers in Jesus in Antiquity – Problems of Definition, Method, and Sources", i *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, (Peabody, Mass.: Hendrickson 2007), 3–21.
- "Jewish-Christian Gospels – Which and how many?", i *Ancient Israel, Judaism, and Christianity in contemporary perspective. Essays in memory of Karl-John Illman*, red. Jacob Neusner ... [m.fl.], (Lanham, Md.; University Press of America 2006), 393-408.
- "Jewish Christian Sources Used by Justin Martyr and Some Other Greek and Latin Fathers", i *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, (Peabody, Mass.: Hendrickson 2007), 379–416.
- "Jews and Christians in the Holy Land, 135–325 c.e.", i *Redemption and Resistance: The Messianic Hopes of Jews and Christians in Antiquity*, red. M. Bockmuehl & J. Carleton Paget, (London: T&T Clark 2007), 158–70.
- "Justin and His Bible", i *Justin Martyr and His Worlds*, red. Sara Parvis and Paul Foster, (Minneapolis: Fortress Press 2007), 53–76, 179–87.
- "The Constantinian Turn," i *Tidsskrift for Teologi og Kirke* 78 (2007): 298–312.
- "The Ebionites", i *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, (Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers 2007), 419–62.
- "The History of Jewish Believers in the Early Centuries – Perspectives and Framework," pages 745–81 in *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries* (Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers, 2007).
- Skarsaune, Oskar & Gunnar af Hällström, "Cerinthus, Elxai, and Other Alleged Jewish Christian Teachers or Groups", i *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, (Peabody, Mass.: Hendrickson Publishers 2007), 488–502.

- Smedegaard Andersen, Lisbeth: *Det åbenbarede ansigt. Kristusbilledes historie*, (Kbh.: Thaning og Appel 2006), 274 s.
- Steppa, Jan-Eric: "Anti-Chalcedonianism, Hellenic Religion, and Heresy in Zacharias Scholasticus' Life of Severus" i *Studia Patristica* 42 (2006): 249-254.
- "The Reception of Messianism and the Worship of Christ in the Post-Apostolic Church", i *The Messiah: In Early Judaism and Christianity*, red. M. Zetterholm, (Minneapolis: Fortress Press 2007), 79-116.
- Tankens magt. Vestens idehistorie*. red. Hans Siggaard Jensen, Ole Knudsen, Frederik Stjernfelt, (København: Lindhardt og Ringhof 2006), 3 bind, 2468 s. [Patristisk relevant er især kapitlerne: Religion og teologi før 350, bd. 1, 202-236. Religion og teologi 350-1350, bd. 1, 411-464].
- Thomassen, Einar: "Forord", i *Judasevangeliet*, utg. R. Kasser, M. Meyer & G. Wurst, (Oslo: Lille måne 2007), 7-9.
- "From Wisdom to Gnosis", i *Colloque international: «L'Évangile selon Thomas et les textes de Nag Hammadi»*, red. L. Painchaud & P.-H. Poirier, (Bibliothèque Copte de Nag Hammadi: Section «Études» 8; Québec: Les Presses de l'Université Laval og Louvain-Paris: Éditions Peeters 2007), 585-598.
- "Gos. Philip 67:27–30: not 'in a mystery'", i *Coptica—Gnostica—Manichaeica. Mélanges offerts à Wolf-Peter Funk*, red. L. Painchaud & P.-H. Poirier, (Bibliothèque Copte de Nag Hammadi: Section «Études» 7; Louvain-Paris: Éditions Peeters 2006), 925-939.
- "Les écrits valentiniens de Nag Hammadi", i *Écrits gnostiques. La bibliothèque de Nag Hammadi*, red. Jean-Pierre Mahé & Paul-Hubert Poirier, (Bibliothèque de la Pléiade 538 ; Paris: Gallimard 2007), xliii-li.
- "Interprétation de la gnose (NH XI, 1)", [Texte traduit, présenté et annoté par Louis Painchaud et Einar Thomassen], samme sted, 1469-1499.
- "L'Évangile de la vérité (NH I, 3; XII, 2)", [Texte traduit par Anne Pasquier, présenté et annoté par Einar Thomassen], samme sted, 43-84.
- "The Gospel of Truth" [Innledning], i *The Nag Hammadi Scriptures: The International Edition*, utg. Marvin Meyer, (New York: Harper Collins 2007), 31-35.
- "The Interpretation of Knowledge", [Innledning, oversettelse og noter.], samme sted, 651-662.
- "The Reception of Greco-Roman Religious and Cultic Terminology in Judaism and Christianity, with Special Reference to Sacrificial Terminology", i *Beyond Reception: Mutual Influences between Antique Religion, Judaism, and Early Christianity*, utg. D. Brakke, A.-C. Jacobsen & J. Ulrich, (Early Christianity in the Context of Antiquity 1; Frankfurt: Peter Lang 2006), 137-53.

- The Spiritual Seed. The Church of the 'Valentinians'*, (= Nag Hammadi and Manichaean Studies 60; Leiden-Boston: Brill 2006), xv+545 s.
- "The Treatise on Resurrection", [Innledning.] i *The Nag Hammadi Scriptures: The International Edition*, utg. Marvin Meyer, (New York: Harper Collins 2007), 49-51.
- "The Tripartite Tractate" [Innledn., overs. og noter], samme sted, 57-101.
- "The Valentinian School of Gnostic Thought", samme sted, 790-794.
- "Traité tripartite (NH I, 5)", [Texte traduit, présenté et annoté par Louis Painchaud et Einar Thomassen.] i *Écrits gnostiques. La bibliothèque de Nag Hammadi*, red. J.-P. Mahé & P.-H. Poirier, (Bibliothèque de la Pléiade 538 ; Paris: Gallimard 2007), 109-204.
- Three Greek Apologists / Drei griechische Apologeten. Origen, Eusebius & Athanasius*, red. Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich. (= Early Christianity in the Context of Antiquity 3; Frankfurt am Main: Peter Lang 2007), 214 s.
- Tollefsen, Torstein Theodor: "The Mystery of Christ as a Key to the Cosmology of St. Maximus the Confessor", i *Studia Patristica* 42 (2006): 255-258.
- Tronier, Henrik: "Mogens Müller-bibliografi 1968-2005", i *Kanon. Bibelens - tilblivelse og normative status*, red. Troels Engberg-Pedersen m.fl., (= Forum for Bibelsk Eksegese 15; København 2006), 295-307.
- Uro, Risto: "Explaining Early Christian Asceticism: Methodological Considerations", i *Lux Humana, Lux Aeterna: Essays on Biblical and Related Themes in Honour of Lars Aejmelaes*, red. A. Mustakallio, H. Leppä & H. Räisänen, (= Publications of the Finnish Exegetical Society 89; Helsinki: Finnish Exegetical Society; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2005), 458-474.
- "The Bridal Chamber and Other Mysteries: Ritual System and Ritual Transmission in the Valentinian Movement", i *Sacred Marriages*, red. Nissinen & Uro, (Winona Lake, Ind.: Eisenbrauns 2007).
- Verdoner, Marie: "Og kødet blev ord... Skriftlighedens betydning i Eusebs Kirkehistorie", i *DTT* 70 (2007): 224-239.
- "Transgeneric Crosses. Apologetics in the Church History of Eusebius", i *Three Greek Apologists*, red. A.-C. Jacobsen & J. Ulrich, (= Early Christianity in the Context of Antiquity 3; Frankfurt am Main: Peter Lang 2007), 75-92.
- Vidén, Gunhild: **en recension av**: Mauro Agosto, *Impiego e definizione di trop e schemi retorici nell' Expositio psalmorum di Cassiodoro*, (2003), i *Gnomon* (2006): 419-422.
- Villadsen, Holger: *Dansk oldkirkeforskning 1960 – 2000. Forelæsning ved Henning Lehmanns 40-års jubilæum ved Aarhus Universitet samt bilag med bibliografi*, (= Patristik 6; 2007), 56 s. Netdokument: www.patristik.dk/Patristik6.pdf.
- "Nordisk patristik 1997-2000 – en bibliografisk oversigt", i *Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense* 21 (2006): 19-38.

Vind, Anna: *Latomus og Luther. Striden om, hvorvidt enhver god gerning er synd. En teologihistorisk afhandling*, (Kbh.: Det Teologiske Fakultet 2007), x+361 s. [Genoptryk af ph.d.-afhandling fra 2001].

ÖVERSÄTTNINGAR

Augustinus: *Tretton brev*, red. Anni Maria Laato & Patrik Hagman, (Skellefteå: Artos 2007), 124 s.

Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesus Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren, oversættelse med indledning og kommentar R. Falkenberg & J. Hyldahl, (Århus: Aarhus Universitetsforlag 2007), 203 s.

Judasevangeliet, utg. R. Kasser, M. Meyer & G. Wurst, (Oslo: Lille måne 2007), 152 s.

"Judasevangeliet fra Codex Tchacos", overs. af Tilde Bak og Katrine Brix, i *Bibliana* 8.1 (2007): 31-58.

NORDISK PATRISTIK 2001-2004

En bibliografisk oversigt af Holger Villadsen

I Meddelanden 21 (2006) bragtes en oversigt over nordisk patristik i perioden 1997-2000, og i dette nummer bringes en oversigt for de følgende 4 år.

På internetadressen www.patristik.dk findes der en mere omfattende bibliografisk oversigt over nordisk patristik siden 1500-tallet. Oplysningerne er lagt på nettet i 2001, men er i færd med at blive opdateret til og med 2007. Der er anvendt samme systematiske disposition, som ser ud i hovedtræk:

A. Patristiske forfattere

1. Generel litteratur
2. De enkelte forfattere (alfabetisk)

B. Særlige emner

Bibel, apokryfer, liturgi, dogmehistorie m.m.

C. Kirke og kristendom generelt i den patristiske periode

Udover de traditionelle forkortelser for nordiske tidsskrifter har jeg brugt følgende specielle forkortelser:

MCPL	Meddelanden från Collegium Patristicum Lundense, Lund.
PF	Præsteforeningens Blad, København.
SPB 3 (2001)	Svenskt patristiskt bibliotek III: Ur kyrkofädernas brev.
SPB 4 (2003)	Svenskt patristiskt bibliotek IV: Bibel och predikan.

Ved artikler i samleværker er titlen på samleværket ofte forkortet, og de fuldstændige bibliografiske oplysninger findes kun ved selve samleværket.

A. PATRISTISKE FORFATTERE

1. GENEREL LITTERATUR

Forskningshistorie

- 2001 PERSIANI, Giuseppe: »Vedere biblioteche e vedere il mondo«. Frederik Münter ricercatore di manoscritti ed i suoi Fragmenta Patrum Graecorum. i: *Analecta Romana Instituti Danici* 28 (Romae 2001), 83-100.
- 2002 PEDERSEN, Nils Arne: Jes Peter Asmussen in memoriam. i: *Manichaean Studies Newsletter* 17 (Brepols 2002), 17-21.
- 2003 JACOBSEN, Anders-Christian: Research Activities in Patristics in the Nordic Countries in the Years 2002 and 2003. i: *Adamantius – Rivista del gruppo Italiano su »Origene e la tradizione alessandrina«*, vol. 9 (Pazzini Editore 2003), 268-272.

Virkningshistorie

- 2001 BERGVALL, Åke: Augustinian perspectives in the Renaissance. (= *Studia Anglistica Upsaliensia* 117), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2001, 234 s.
- 2001 GRAVGAARD, Anne-Mette: Ægyptisk arvegods i østlig og vestlig kristendom. i: *Arven fra Ægypten*, red. Erik Christiansen, Århus: Sfinx 2001, bind I, 217-226.
- 2002 BODIN, Helena: Hjalmar Gullberg och bysantinismen – »som paradoxer i tid och rum«. Skellefteå: Norma 2002, 289 s. [Diss. Stockholm Univ. 2002].
- 2002 HAYSTRUP, Helge: Augustin som formidler af Oldkirkens teologi til Martin Luther og Reformationen. i: *PB 92* (2002), 138-144.
- 2002 OLSSON, Bernt: Haquin Spegel och de grekiska kyrkofäderna. i: *STK 78* (2002), 64-73.
- 2003 HÄGGLUND, Bengt: Chemnitz – Gerhard – Arndt – Rudbeckius. Aufsätze zum Studium der altlutherischen Theologie. Waltrop: Hartmut Spenner 2003, 266 s.
- 2004 VIND, Anna: The Use of Augustine by Latomus and Luther. i: *Luther between Present and Past – Studies in Luther and Lutheranism*, ed. Ulrik Nissen m.fl., (= *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 56), Helsinki 2004, 132-150.

Bibliografi

- 2002 Bibliography of Kari Elisabeth Børresen. i: *From Patristics to Matristics*, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 309-316.
- 2002 VILLADSEN, Holger: Bibliografi. Bøger og artikler af Henning Lehmann. i: *Dannelse, Uddannelse, Universiteter. Festskrift til Henning Lehmann den 31. januar 2002*, red. af Carsten Bach-Nielsen, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002, 427-431.
- 2003 Bibliografi over Jakob Ballings forfatterskab 1992-2003. i: *Jakob Balling, Historisk kristendom. Artikler og afhandlinger i udvalg*, Frederiksberg: Anis 2003, 423-426.
- 2003 MÜLLER, Mogens: Oversættelser af ikke-bibelske oldjødiske og oldkristne tekster. i: *DTT 66* (2003), 53-65.
- 2004 ANDERSEN, Flemming Gorm: Danish contributions to classical scholarship 1971-1991. A bibliography. København: Museum Tusulanums Forlag 2004, 168 s.
- 2004 HÄGG, Tomas: Bibliography of the Writings of Tomas Hägg. i: *Tomas Hägg: Parthenope. Selected Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004)*, ed. Lars Boje Mortensen & Tormod Eide, København 2004, 29-37.
- 2004 VILLADSEN, Holger: Nordisk Patristik 1993-1996. En bibliografisk oversigt. i: *MCPL 19* (Lund 2004), 16-31.

Samleværker

- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: *From Patristics to Matristics. Selected Articles on Christian Gender*. Eds. Øyvind Norderval & Katrine Lund Ore. Roma: Herder 2002, XX+316 s.
- 2002 *Fair play. Diversity and Conflicts in Early Christianity. Essays in Honour of Heikki Räisänen*. Ed. I. Dunderberg m.fl., Leiden: Brill 2002, 592 s.
- 2003 BALLING, Jakob: *Historisk Kristendom. Artikler og afhandlinger i udvalg*. Frederiksberg: Anis 2003, 432 s.
- 2003 *Bilden av Athen genom tiderna. Rapport från Platonsällskapets sextonde symposium (Lund 8-10 juni 2001)*. Red. av Jerker Blomqvist. Lund: Lunds univ. 2003, 235 s.
- 2003 *For Particular Reasons – Studies in Honour of Jerker Blomqvist*, ed. A. Piltz. Lund: Nordic Academic Press 2003, 345 s.
- 2004 HÄGG, Tomas: *Parthenope. Selected Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004)*. Ed. Lars Boje Mortensen & Tormod Eide. København: Museum Tusulanum 2004, 493 s.

Filologi

- 2002 MARJANEN, Antti: *Translating Ancient Texts. i: Essays in Translation, Pragmatics and Semiotics*, ed. I. Helin, (= Helsinki University Transl. Series 2), Helsinki 2002, 93-109.
- 2002 RYDBECK, Lars: Att levandegöra ytan – självbiografiskt & idéhistoriskt om den grekiska ekfrasen med ett exempel från Paulus Silentiarius. i: *MCPL 17* (2002), 35-45.

Palæografi

- 2001 Album of Armenian Paleography. Red. Michael E. Stone, Dickran Koymijian & Henning Lehmann. Århus: Aarhus Universitetsforlag 2001, ca. 520 s.
- 2003 ENGBERG, Sysse Gudrun: Prophetologion Manuscripts in the »New Finds« of St. Catherine's at Sinai. i: Scriptorium 57 (2003), 94-109.
- 2003 AASGAARD, Reidar: Å skrive seg inn i evigheten. Liv og død i antikke og tidligkristne gravinnskrifter. i: Historie (2003), 50-61.

Tekstsamlinger

- 2001 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudred. Samuel Rubenson. Band 3: Ur kyrkofädernas brev, red. Stephan Borgehammar. Skellefteå: Artos 2001, 333 s. [Forkort: SPB 3 (2001)].
- 2001 MITTERNACHT, Dieter: Fragment ur vardagen. [Oversættelse af 10 papyrusbreve med indledning og kommentarer af Dieter Mitternacht]. i: SPB 3 (2001), 45-57.
- 2003 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudred. Samuel Rubenson. Band 4: Bibel och predikan, red. Sten Hidal. Skellefteå: Artos 2003, 210 s. [Forkortelse: SPB 4 (2003)].
- 2004 CLÉMENT, Olivier: Källor. Den kristna spiritualitetens ursprung. Översättning av Gerardus; fackgranskning av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2004, 374 s. [Oversættelse af fransk original Sources – Les mystiques chrétiens des origines, 1982].

Patristiske forfattere generelt

- 2002 HALLDORF, Peter: Det fædrene ophav – historien om 21 kirkefædre. Århus: Aros 2002, 233 s. [Svensk original 2000].
- 2002 ROSENQVIST, Jan Olof: Bysantisk litteratur. Från 500-talet till Konstantinopels fall 1453. Skellefteå: Norma 2003, 296 s.
- 2004 HALLDORF, Peter: Uberørt land – En moderne pilgrims rejse mod sine rødder. Helsingør: Boesdal 2004, 224 s. [Svensk original 1993].

2. DE ENKELTE FORFATTERE (ALFABETISK)

Apophthegmata patrum

- 2001 LARSEN, Lillian: Ørkenfedrenes Apophthegmata og den klassiske retoriske tradisjon. i: MCPL 16 (Lund 2001), 26-37.
- 2001 RUBENSON, Samuel: Betragtelse over økenfädernas tänkespråk. Göteborg: Cordia 2001, 143 s.
- 2001 WARD, Benedicta: Ørkenens eneboere, samlet og med indledning af Benedicta Ward. Oversat af Jakob Brønnum. (= Visdomsord), Århus: Hovedland 2001, 48 s. [Originaltitel: The Wisdom of the Desert Fathers].
- 2004 GRÜNEWALD, Karin: Ørkenfædrene. Frederiksberg: Anis 2004, 225 s.

Apostolske Fædre

- 2001 GIVERSEN, Søren: Oldkristne tekster I-II. De apostolske fædre, Frelserens evangelium, Spredte jesuord, i oversættelse med indledning og noter. Herning: Poul Kristensen 2001, 330+350 s.

Athanasios

- 2001 ENDSJØ, Dag Øistein: Hvordan den hellige Antonios nådde paradiset i en gresk ødemark. i: Chaos 35 (2001), 17-23.
- 2002 ENDSJØ, Dag Øistein: The Body in the Periphery. Reading Athanasius' Vita Antonii from the perspective of traditional Greek worldview. (= Acta humaniora 155), Faculty of Arts, University of Oslo: Unipub. 2002, 242 s. (dr. art afhandling, Oslo Univ. 2002).
- 2003 ATHANASIOS av Alexandria: Det 39:e påskbrevet från 367, [oversat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 67-69.

Augustin

- 2001 En brevvæxling om bibeln, [breve af Augustinus og Hieronymus, oversat af Bengt Ellenberger]. i: SPB 3 (2001), 183-279.
- 2001 BERGVALL, Åke: Augustinian perspectives in the Renaissance. (= Studia Anglistica Upsaliensia 117), Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis 2001, 234 s.
- 2001 HAYSTRUP, Helge: Augustin-studier XIII. Augustin i nutidig politik. København: C.A. Reitzel 2001, 151 s.
- 2001 HAYSTRUP, Helge: Augustin-studier XIV. Vestens filosof og kirkelærer. København: C.A. Reitzel 2001, 250 s.
- 2001 HOLTE, Ragnar: Klingande sakrament. Augustinska och aktuella teologiska perspektiv på musik. i: Svenskt gudstjänstliv 78 (2001), 11-26.
- 2001 NORDERVAL, Øyvind: »Ynkkelig tilfredsstillelse ved sanselig berøring«. Augustin og den besværlige seksualiteten. i: Dîn 2/3 (2001), 10-18.
- 2001 RAIKAS, Kauko K.: Die social-rechtliche Funktion des Bischofantes bei Augustin. Fünf Untersuchungen zur sozialen und rechtlichen Funktion Augustins in seinem Bischofsamt. Joensuu 2001, 162 s. [Diss. Joensuu 2001].
- 2002 Aurelius AUGUSTINUS: De musica liber VI. A Critical Edition with a Translation and an Introduction by Martin Jacobsson. (= Studia Latina Stockholminensia 47), Stockholm: Almqvist & Wiksell 2002, CXVII+143 s. [Diss. Stockholm Univ. 2002].
- 2002 AUGUSTIN: Om Guds Stad. Oversættelse med indledning, noter og registre af Bent Dalsgaard Larsen (Et-bindes udgave). Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002, 1051 s. [Tidligere udgivet i 5 bind 1984-1996].
- 2002 AUGUSTIN: De civitate Dei. Gudsstaten eller Guds by. Innledning, udvalg og oversættelse ved Reidar Aasgaard. Oslo: Pax 2002, 387 s.
- 2002 AUGUSTINS filosofiske dialoger, bind 3: Den frie vilje – Læreren. Overs af Torben Damsholt. Frederiksberg: Anis 2002, 192 s. [Original: De libero arbitrio. De magistro].
- 2002 AUGUSTINUS Bekænelser. Texter i urval av Carolinne White. Översättning av Bengt Ellenberger, illustrerad med medeltida konst från British Library. Örebro: Libris 2002, 93 s.
- 2002 ALEXANDERSON, Bengt: Adnotationes criticae et interpretationes in libros Augustini De Genesi ad litteram et De Genesi, librum imperfectum. i: Sacris Erudiri 41 (2002), 113-135.
- 2002 ALEXANDERSON, Bengt: Le Breviculus d'Augustin et les Gesta Collationis Carthaginensis. Les tendances du résumé d'Augustin. i: Studia Ephemeridis Augustinianum 78 (2002), 289-299. (= I concili della cristianità occidentale secoli III-V. XXX Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 3-5 maggio 2000).
- 2002 ALEXANDERSON, Bengt: Collatio Carthaginensis. Konferensen i Karthago år 411. i: KÅ 102 (2002), 9-20.
- 2002 ALEXANDERSON, Bengt: Réflexions sur l'édition récente des Psalmi graduum de s. Augustin. i: Augustinianum 42 (2002), 187-204.
- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: In Defence of Augustine. How femina is homo. i: From Patristics to Matristics, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 15-32.
- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Patristic »Feminism«. The Case of Augustine. i: From Patristics to Matristics, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 33-47.
- 2002 GRØNKJÆR, Niels: Kristendom mellem gnosis og ortodoksi. En systematisk undersøgelse af Augustins indoptagelse af platonismen. (= Acta Jutlandica 77.3 / Teologisk serie 20), Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002, 424 s. [Disputats ved Aarhus Univ. 2002].
- 2002 HAYSTRUP, Helge: Augustin-studier XV. Kirkesyn og -brevkasse. København: C.A. Reitzel 2002, 293 s.
- 2002 HAYSTRUP, Helge: Augustin som formidler af Oldkirkens teologi til Martin Luther og Reformationen. i: PB 92 (2002), 138-144.

- 2002 JACOBSEN, Anders-Christian: Augustin om menneskets opstandelse. i: DTT 65 (2002), 255-271.
- 2002 RYDSTRØM-POULSEN, Aage: The Gracious God. Gratia in Augustine and the Twelfth Century. Kbh.: Akademisk Forlag 2002, 555 s. [Disputats ved Kbh.'s Univ. 2002].
- 2003 AUGUSTINUS: Bekännelser. I översättning av Bengt Ellenberger med inledning av Ragnar Holte. Skellefteå: Artos Bokförlag 2003, 390 s. [2. rev. udg., 1. udg. 1990].
- 2003 AUGUSTINUS: Predikningar över Första Johannesbrevet, [oversat af Bengt Ellenberger]. i: SPB 4 (2003), 153-171.
- 2003 ALEXANDERSON, Bengt: Les Confessions de saint Augustin, manuscrits et stemma. i: *Studia Ephemeridis Augustinianum* 79 (Roma 2003), xx. (= Le Confessioni di Agostino (402-2002), Bilancio et prospettive). XXXI Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 2-4 maggio 2002).
- 2003 ALEXANDERSON, Bengt: Gesta Collationis Carthaginensis. Loci nonnulli cum editione Lancelli comparati. i: *Augustinianum* 42 (2003), 415-444.
- 2003 ALEXANDERSON, Bengt: Le texte des Confessions de saint Augustin – manuscrits et stemma. (= *Acta Regiae Societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis, Humaniora* 42), Göteborg: Kungl. Vetenskaps- og vitterhets-samhället 2003, 105 s.
- 2003 GRØNKJÆR, Niels: Augustin mellem gnosis og ortodoksi. [Indledningsforelæsning ved disputatsforsvar 25. oktober 2002, Aarhus Universitet]. i: *Fønix* 27 (2003), 153-159.
- 2003 JACOBSEN, Anders-Christian: Den ortodokse Grønkjær [Anmeldelse af Niels Grønkjærs disputats]. i: *PB* 93 (2003), 546-558.
- 2003 JØRGENSEN, Aase Refsgaard: Augustins Bekendelser og den eksistentielle psykoterapi – en dialog om vilje, ansvar og mening. i: *Fønix* 27 (2003), 48-61.
- 2003 RAIKAS, Kauko K.: Problemática de la justicia en Agustín. i: *Revista Augustinus* 48 (Madrid 2003), 191-213.
- 2003 ULSTEIN, Jan Ove: Vennskap. Ei reise med Augustin anno 2000. i: *TTK* 74 (2003), 103-123.
- 2004 AUGUSTINS småskrifter om troen, bind 1: Den sande religion, Nyttens af at tro, Troen og trosbekendelsen, Troen på ting man ikke ser. Oversat af Torben Damsholt. Frederiksberg: Anis 2004, 160 s.
- 2004 AUGUSTINUS: Usko, toivo, rakkaus [Faith, love and charity, translated into Finnish with introduction and Notes by Timo Nisula]. Helsinki: Kirjapa 2004.
- 2004 ALEXANDERSON, Bengt: Après la Conférence de Carthage (411). Augustin et les réactions des Donatistes. i: *Studia Ephemeridis Augustinianum* 90 (Roma 2004), 195-203. (= XXXII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 8-10 maggio 2003).
- 2004 DAGEMARK, Siver: Augustine's sermons. Circulation and authenticity evidenced by examples of preaching and response. i: *Comunicazione e ricezione del documento cristiano in epoca tardoantica*, (= *Studia Ephemeridis Augustinianum* 90), Roma 2004, 693-761.
- 2004 DAMGAARD, Finn: Det gode liv – Augustin og Dantes læsning af Virgils Æneide. i: *Fønix* 28 (2004), 11-24.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Den sidste perle i kæden. Helge Haystrups Augustin Studier. i: *PB* 94 (2004), 1032-1039.
- 2004 NISULA, Timo: Inoboedientia retributa – psychological and theological arguments in Augustine's view of sin. i: *Luther between Present and Past – Studies in Luther and Lutheranism*, ed. Ulrik Nissen m.fl., (= *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 56), Helsinki 2004, 107-131.
- 2004 VIND, Anna: The Use of Augustine by Latomus and Luther. i: *Luther between Present and Past – Studies in Luther and Lutheranism*, ed. Ulrik Nissen m.fl., (= *Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft* 56), Helsinki 2004, 132-150.
- 2004 WIDMANN, Peter: Augustin mellem gnosis og ortodoksi? Spørgsmål til Niels Grønkjærs disputats. i: DTT 67 (2004), 54-67.

Barnabas

- 2002 LEIRVIK, Oddbjørn: History as a Literary Weapon. The Gospel of Barnabas in Muslim-Christian Polemics. i: *Studia Theologica* 56 (2002), 4-26.

Basilios den Store

- 2001 Kappadokisk Brevkonst. [Breve af Gregorios av Nazianzos, Basilios av Caesarea och Gregorios av Nyssa, overs. af Per Beskow og Stig Y. Rudberg]. i: SPB 3 (2001), 65-144.

Boethius

- 2001 Anicii Manlii Severini Boethii De syllogismo categorico. Critical edition with an introduction by Christina Thomsen Thörnqvist. Göteborg 2001, 290 s. [Diss. Göteborg Univ.].
- 2003 EBBESEN, Sten: Boethius on the Metaphysics of Words. i: *Boèce ou la chaîne des savoir*, ed. Alain Galonnier, (= *Philosophes Médiévaux* 44), Louvain 2003, 257-275.
- 2003 KIRKHOLT, Frode: Om likt og ulikt. Analogier og motsetninger i Boethius' Filosofiens trøst. Universitetet i Oslo 2003, 141 s. [Utrykt hovedopgave i idéhistorie].

Caesaria

- 2001 CAESARIA: Till Richilda och Radegund, ca 555, [oversat af Cajsa Sjöberg]. i: SPB 3 (2001), 285-292.

Cassidor

- 2002 SØBY CHRISTENSEN, Arne: Cassiodorus, Jordanes and the History of the Goths. Studies in a migration myth. Kbh.: Museum Tusulanum 2002, 391 s. [Doktorafhandling ved Kbh. Univ.].

Clemens af Alexandria

- 2001 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Et nyt Markusevangelium? i: *Sfinx* 24 (2001), 143-148.
- 2004 HYLDAHL, Jesper: Sproget som symbol hos Klemens af Alexandria. (= *Patristik* 2), 2004, 18 s. Internetartikel: www.patristik.dk/Patristik2.pdf.

Clemens Romanus

- 2001 BAKKE, Odd Magne: Concord and Peace. A Rhetorical Analysis of the First Letter of Clement with an Emphasis on the Language of Unity and Sedition. (= *Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament* 2. Reihe 143), Tübingen: Mohr 2001, XV+390 s.
- 2001 BAKKE, Odd Magne: The Rhetorical Composition of the First Letter of Clement. i: *Studia Patristica* 36, ed. M.F. Wiles & E.J. Yarnold, Leuven 2001, 155-162.
- 2001 BAKKE, Odd Magne: Kvifor riv og slit vi Kristi lemmer frå kvarandre og gjer opprør mot vår eigen lekam? Strid og splitting i 1. Klemensbrev. i: *Misjon og Teologi*. Årsskrift for Misjonshøgskolen 1998/1999, Stavanger 2001, 185-199.

Cyprian

- 2001 CYPRIANUS: [Breve, oversat af Maria Plaza]. i: SPB 3 (2001), 25-43.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Cyprian. i: *Økumenisk Tid* 3/3 (2004), 14-18.

Cyril af Alexandria

- 2003 KYRILLOS av Alexandria: Predikningarna 106 och 107, [oversat af Ezra Gebremehdin]. i: SPB 4 (2003), 116-128.

Cyril af Jerusalem

- 2001 KYRILLOS av Jerusalem: Till kejsar Constantius, 351, [oversat af Johan Heldt]. i: SPB 3 (2001), 159-163.
- 2003 LANGNES-ØYEN, Ola: Djevel og demon i senantikk kristen dåp. En analyse af Kyrill af Jerusalems mystagogiske katekeser. i: *Chaos* 40 (2003), 29-45.

Diodor af Tarsos

- 2003 DIODOROS av Tarsos: Förord till Psalterkommentaren, [översat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 61-66.

Dionysios Areopagiten

- 2002 DIONYSIOS Areopagiten: Den mystiske teologi. [Översat af Jens Braarvig]. i: Østkirken – Skrifter fra bysantinsk og ortodoks kristendom, ed. Christine Amadou, Oslo 2002, 101-112.

Efraim Syrereren

- 2002 EFRAIMS Lovsang. Efraim Syrerens Hymner. Gendigtning Jørgen Michaelsen, kommentar Morten Møberg. Frederiksberg: Anis 2002, 128 s.
- 2003 EFRAIM Syrierns kommentar till Första Moseboken 4, Kain och Abel, [översat af Bo Holmberg]. i: SPB 4 (2003), 80-87.
- 2003 OLDENBURG, Vibeke Fosgerau von: Aske, frelse og Paradis hos Afrem Syrereren. i: PB 93 (2003), 754-764.
- 2004 EFRAIM Syyrialainen: Paratiisihymnit. Suom. Serafim Seppälä. (= Valamon luostarin julkaisuja), Heinäsvesi: Valamon luostari 2004, 203 s.

Egeria

- 2002 BRUUN, Mette Birkedal: Turen går til Det hellige Land – Egerias bibelske rundrejse. i: Fønix 26 (2002), 208-220.
- 2004 RAMLØV FRANDBSEN, Stig: L'Itinerarium Egeriae – un point de vue littéraire I. i: Classica et Mediaevalia 55 (2004), 163-201

Euseb af Kæsarea

- 2004 HÄGG, Tomas: Hierocles the Lover of Truth and Eusebius the Sophist. i: Tomas Hägg: Parthenope. Selected Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004), ed. Lars Boje Mortensen & Tormod Eide, København 2004, 404-416.

Evagrius af Pontos

- 2002 RUBENSON, Samuel: Ensamhet och gemenskap – Några drag i Evagrius av Pontos mystik. i: Mystiker mitt i världen, red. Antoon Geels, (= Religio 56), Lund: Teologiska institutionen 2002, 99-113.

Filokalia

- 2004 STUBBERUP, Michael: Hjertebøn og østkirkens mystikere. Valby: Borgen 2004, 287 s.

Gregor af Nazianz

- 2001 Kappadokisk Brevkonst. [Breve af Gregorios av Nazianzos, Basilio av Caesarea och Gregorios av Nyssa, översat af Per Beskow og Stig Y. Rudberg]. i: SPB 3 (2001), 65-144.
- 2001 BØRTNES, Jostein: Oppstandelsens mysterium hos Gregor av Nazianz. i: Kropp og oppstandelse, red. af Troels Engberg-Pedersen og Ingvild Sælid Gilhus, Oslo 2001, 155-163.
- 2002 GREGORIOS av Nazianzos: Fem teologiska tal. Översatt av Olof Andrén och med inledning av Peter Halldorf. Skellefteå: Artos 2002, 124 s.
- 2002 GREGORIOS av Nazianzos: Lovtale til Athanasios av Alexandria. Innledning, oversettelse og kommentarer av Karl Johan Skeidsvoll. Bergen 2002, 179 s. (Hovedoppgave i græsk ved Universitetet i Bergen).
- 2002 BØRTNES, Jostein: Likekjønnet kjærlighet og guddommelig begjær – vennskapsretorikk og erotisk vokabular hos Gregor av Nazianz. i: Naturlig sex? Seksualitet og kjønn i den kristne antikken, red. Halvor Moxnes m.fl., Oslo: Gyldendal 2002, 208-222.

Gregor af Nyssa

- 2001 GREGORIOS av Nyssa: Brev 2, Till Kensitor, vintern 381-2, [oversat af Per Beskow og Stig Y. Rudberg]. i: SPB 3 (2001), 164-168.
- 2001 Kappadokisk Brevkonst. [Breve af Gregorios av Nazianzos, Basilios av Caesarea og Gregorios av Nyssa, overs. af Per Beskow og Stig Y. Rudberg]. i: SPB 3 (2001), 65-144.
- 2001 TOLLEFSEN, Torstein: Gregor av Nyssa om veksten i det åndelige liv. i: Over Alt nr. 2 (2001), 11-19.
- 2002 GREGOR av Nyssa: Homilie over saligprisningene [Oratio 6 de beatitudinibus]. i: Østkirken - skrifter fra bysantinsk og ortodoks kristendom, udvalg ... av Christine Amadou, Oslo: De norske bokklubbene 2002, 43-60.
- 2003 GREGORIOS av Nyssa: Ur kommentaren till psalmernas rubriker, andra och tredje kapitlen, [oversat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 96-101.

Gregor den Store

- 2001 GREGORIUS den store: Registrum I, 42 – maj 591, [oversat af Maria Plaza]. i: SPB 3 (2001), 307-317.

Hieronymus

- 2001 Paula och Eustochium: Till Marcella (HIERONYMUS, brev 46), våren 386, [oversat af Gunhild Vidén]. i: SPB 3 (2001), 169-182.
- 2003 HIERONYMUS: Ur kommentaren till Matteusevangeliet, [oversat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 102-112.
- 2001 En brevväxling om bibeln, [breve af Augustinus og HIERONYMUS, oversat af Bengt Ellenberger]. i: SPB 3 (2001), 183-279.

Hippolyt

- 2003 Ur HIPPOLYTOS kommentar till Daniels bok, [oversat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 76-79.

Ignatius

- 2004 ISACSON, Mikael: To Each Their Own Letter. Structure, Theology, and Rhetorical Strategies in the Letters of Ignatius of Antioch. (= Coniectanea Biblica, New Testament Series 42), Stockholm: Almqvist & Wiksell 2004, 236 s. [Disputats ved Uppsala Universitet 2004].

Irenæus

- 2001 JACOBSEN, Anders-Christian: The Philosophical Argument in the Teaching of Irenaeus on the Resurrection of the Flesh. i: *Studia Patristica* 36, ed. M.F. Wiles & E.J. Yarnold, Leuven 2001, 256-262.
- 2001 JENSEN, René V.: Kristologien hos Irenæus. i: *Ichthys*, Menighedsfakultetet, Århus 2001, nr. 4.
- 2001 KIEL, Ulla: Martin Luther og Irenæus. i: *PB* 91 (2001), 50-56.
- 2002 JACOBSEN, Anders-Christian: Kødets opstandelse? Mennesket og målet hos Irenæus og Origenes. Frederiksberg: Anis 2002, 320 s. [Bearbejdet Ph.D. afhandling fra 1999].
- 2003 HÄGGLUND, Bengt: Sanningens regel. Regula Veritatis. Trosregeln och den kristna traditionens struktur. Skellefteå: Artos 2003, 143 s.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Barnet, Haven og Væksten. En konstruktiv reformulering af Irenæus' eskatologi med henblik på dens eksistentielle og præsentiske elementer. (= *Patristik* 1), 2004, 21 s. Internetartikel: www.patristik.dk/Patristik1.pdf.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: The Importance of Genesis 1-3 in the Theology of Irenaeus. i: *Zeitschrift für Antikes Christentum* 8 (2004), 299-316.
- 2004 WINGREN, Gustaf: Menneske og kristen. En bog om Irenæus og Grundtvig. Dansk overs. af K. S. Christensen. Herning: Poul Kristensen 2004, 140 s.

Isak af Ninive

- 2001 ISAK Syriern: Landet där tankarna funnit ro. Urval, efterskrift och översättning av Gunnel Vallquist. (= Silentium 2), Lund 2001, 93 s. [Genoptryk 2004].

Jakob af Sarug

- 2002 JAKOB af Sarugs prædiken: Om vor Herres opstigning til himlen. Ved Johannes Glenthøj. i: Kritisk forum for praktisk teologi 88 (2002), 59-72.

Johannes Cassianus

- 2001 JOHANNES Cassianus: Det rena hjärtat. Del 1: Om själens djärvhet i kampen för hjärtats renhet. Urval och kommentarer av G. och T. Sartory. Övers., förord och inledning av Ingmar Svanteson och Georg Wallerstein. Skellefteå: Artos 2001, 147 s.
- 2002 JOHANNES Cassianus: Det vidgade hjärtat. Om själens fortsatte väg mot glödenda bön och ren kärlek. Urval och kommentarer av G. och T. Sartory. Övers, förord och inledning av Ingmar Svanteson och Georg Wallerstein. Skellefteå: Artos 2002, 118 s.
- 2002 SVANTESON, Ingmar: Spår att följa – Johannes Cassianus genom historien. i: Signum 8 (2002).
- 2004 JOHANNES Cassianus: Hjärtats ro. Om själens långa men hoppfulla väg till vila. Urval, kommentarer och avslutning av G. och T. Sartory, översättning och inledning av Ingmar Svanteson och Georg Wallstein. Skellefteå: Artos 2004, 184 s.

Johannes Chrysostomos

- 2001 JOHANNES Krysostomos: Opetuspuheita Johanneksen evankeliumista, part 1. Suom. Serafim Seppälä. (= Valamon luostarin julkaisuja 88), Heinävesi: Valamon luostari 2001, 323 s. [Homilier over Johannesevangeliet].
- 2002 ANDRÉN, Olof: Retorisk exeges hos Johannes Chrysostomos. i: SEÅ 67 (2002), 145-154.
- 2003 JOHANNES Chrysostomos: Ur den åttonde och fjortonde homilian över Romarbrevet, [översat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 129-142.
- 2003 JOHANNES Chrysostomos: Fastepredikan över Första Moseboken, Homilia 1, [översat af Samuel Rubenson]. i: SPB 4 (2003), 143-152.
- 2003 JOHANNES Krysostomos: Opetuspuheita Johanneksen evankeliumista, part 2. Suom. Serafim Seppälä. (= Valamon luostarin julkaisuja 97), Heinävesi: Valamon luostari 2001, 324 s. [Homilier over Johannesevangeliet].

Johannes Moschos

- 2002 JOHANNES Moschos: Den andliga ängen [Pratum Spirituale]. Svensk översättning av Olof André, med fackgranskning av Per Beskow. Skellefteå: Artos 2002, 90 s.

Johannes Rufus

- 2002 STEPPA, Jan-Eric: John Rufus and the World Vision of Anti-Chalcedonian Culture. (= Gorgias Dissertations, Early Christian Studies 1), Piscataway: Gorgias Press 2002, XXXVIII+196 s. [2. revideret oplag i 2005 af Diss. Lund Univ. 2001].

Julius Africanus

- 2003 Julius Africanus och Origenes: Ur en brevväxling om Daniels bok, [översat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 55-60.

Justin

- 2001 HANSEN, Jacob Kristoffer: Justin Martyrs fremstilling af dæmonerne i hans apologier – særligt i forhold til samtidens filosofiske kritik af de kristne. Cand.mag. speciale ved Københavns Universitet 2001.
- 2003 SKARSAUNE, Oskar: Jesus and the Jewish People according to Luke, Matthew and Justin. i: Lausanne Consultation on Jewish Evangelism. Seventh International Conference Helsinki 2003, ed. Kai Kjær-Hansen, Århus 2003, 107-115.

- 2004 JUSTIN Martyr: Første Apologi. Oversatt av Jostein Garcia de Presno, forord ved Oskar Skarsaune. Oslo: Solum 2004, 107 s.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Kristus – Guds fornuft. Justin Martyr og logos-kristologien. i: Økumenisk Tid 3/2 (2004), 15-19.
- 2004 SKARSAUNE, Oskar: Indledning. i: Justin Martyr, Første Apologi, oversatt av Jostein Garcia de Presno, forord ved Oskar Skarsaune, Oslo: Solum 2004.

Leo den Store

- 2003 LEO den store: Två predikningar. [Oversat af Anders Piltz]. i: SPB 4 (2003), 172-182.

Makarios den ældre

- 2001 MAKARIOS andliga homilier. Urval i svensk översättning av Olof Andrén med inledning av Samuel Rubenson. Skellefteå: Artos 2001, 175 s.

Martin af Braga

- 2001 MARTIN av Braga: En förmaning till et enkelt folk, 574, [oversat af Stephan Borgehammar]. i: SPB 3 (2001), 293-306.

Maximos Bekender

- 2001 TOLLEFSEN, Torstein: Did St. Maximus the Confessor have a Concept of Participation? i: Studia Patristica 37, ed. M.F. Wiles & E.J. Yarnold, Leuven 2001, 618-625.
- 2002 MAKSIMOS Bekjenneren: Fra de 400 paragrafer om Agape, oversatt av Tore Frost. i: Østkirken. Skrifter fra bysantinsk og ortodoks kristendom, ed. Christine Amadou, Oslo: De norske bokklubbene 2002, 113-126.
- 2003 TOLLEFSEN, Torstein: Maximos bekjenneren – deltakelse og guddommeliggjørelse. i: Ortodokse røster i Nord – en antologi ved Johannes Johansen, Kbh.: Hl. Silouan 2003.

Novatian

- 2003 Ur NOVATIANUS, De judiska matföreskrifterna, [overs af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 80-87.

Origenes

- 2002 JACOBSEN, Anders-Christian: Kødets opstandelse? Mennesket og målet hos Irenæus og Origenes. Frederiksberg: Anis 2002, 320 s. [Bearbejdet Ph.D. afhandling fra 1999].
- 2003 ORIGENES: De principiis, fjärde boken, [oversat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 24-54.
- 2003 Julius Africanus och ORIGENES: Ur en brevväxling om Daniels bok, [oversat af Sten Hidal]. i: SPB 4 (2003), 55-60.
- 2003 ENGBERG-PEDERSEN, Troels: Origen and the Philosophers of Alexandria. i: MCPL 18 (Lund 2003), 17-24.
- 2003 GILHUS, Ingvild Sælid: Dyr i antikken – Spiselige essenser og kulturelle konstruksjoner. i: NTT 104 (2003), 15-20.
- 2003 JACOBSEN, Anders-Christian: Logos – Physician and Teacher. Christology and Soteriology in Contra Celsum. i: Adamantius – Rivista del gruppo Italiano su »Origene e la tradizione alessandrina«, vol. 9 (Pazzini Editore 2003), 78-94.
- 2003 JACOBSEN, Anders-Christian: Origen on the human body. i: Origeniana Octava. Origen and the Alexandrian Tradition, (= Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 164 A), ed. L. Perrone, Leuven: Peeters 2003, vol. I, 649-656.
- 2003 LUOMANEN, Petri: Where Did Another Rich Man Come From? The Jewish-Christian Profile of the Story About a Rich Man in the »Gospel of the Hebrews«. (Origen, Comm. in Matth. 15.14). i: Vigiliae Christianae 57 (2003), 243-275.
- 2004 Perspektiver på Origenes' Contra Celsum. Red. af René Falkenberg & Anders-Christian Jacobsen. (= Antikken og Kristendommen 1), Kbh: Anis 2004, 165 s.
- 2004 BRO LARSEN, Kasper: Visdommen, hvor finder man den? Kristendommen som højeste visdom i Contra Celsum. i: Perspektiver på Origenes Contra Celsum, Kbh 2004, 103-15.

- 2004 HYLDAHL, Jesper: Origenes og Bibelen. Den fortalte historie og den skjulte betydning. Allegori som apologetisk strategi i Origenes' Contra Celsum. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 117-128.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Kelsos og Origenes. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 27-48.
- 2004 PETERSEN, Anders Klostergaard: Origenes' Contra Celsum som apologi. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 49-68.
- 2004 PILGAARD, Aage: Kristendommen mellem jødisk og græsk tradition ifølge Origenes' Contra Celsum. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 89-102.
- 2004 RUBENSON, Samuel: Reading Origen in the Egyptian Desert. i: MCPL 19 (Lund 2004), 44-50.
- 2004 THYSSEN, Henrik Pontoppidan: Origenes og den græske filosofi. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 69-88.
- 2004 WILLERT, Niels: Etikken som apologetisk argument i Origenes' Contra Celsum. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 129-149.

Paulinus af Nola

- 2001 PAULINUS av Nola: Brev 31, Till Sulpicius Severus, våren 403, [oversat af Stephan Borgehammar]. i: SPB 3 (2001), 149-158.

Paulus Silentarius

- 2002 RYDBECK, Lars: Att levandegöra ytan – självbiografiskt & idéhistoriskt om den grekiska ekfrasen med ett exempel från Paulus Silentarius. i: MCPL 17 (Lund 2002), 35-45.

Possidius

- 2003 DAGEMARK, Siver: Conversion in Augustine's Confessions and monastic separation from the world in Possidius' biography. i: Studia Ephemeridis Augustinianum 85 (Roma 2003), 289-328.

Prudentius

- 2002 VERDONER, Marie: Senantikens kulturmøde. Prudentius' Psychomachia fortolket. i: Transfiguration 4 (2002, nr. 2), 73-92.

Romanos

- 2003 ROMANOS Melodos: Ett ytterligare kontakion för Stora Fredagen till Herrens lidande och Guds föderskans klagan, [oversat af Kristina Alveteg]. i: SPB 4 (2003), 183-201.
- 2003 JOHANSEN, Johannes: Romanos Melodos – dramaturgen på Konstantinopels prekestol. i: Ortodokse røster i Nord – en antologi ved Johannes Johansen, Kbh.: Hl. Silouan 2003.

Severus af Antiokia

- 2003 STEPPA, Jan-Eric: Church, Students, and Revolts in Late Fifth Century Alexandria. i: MCPL 18 (Lund 2003), 25-35.

Tertullian

- 2001 MARTIN, Dale B.: Oppstandelseslegemets ideologi. i: Kropp og oppstandelse, red. af T. Engberg-Pedersen og I. Sælid Gilhus, Oslo 2001, 24-37. [Om Tertullian s. 34-37].
- 2002 CLAEISSON, Gösta: [Engelsk oversættelse af Tertullians skrift De pudicitia]. Udgivet på internet i 2002: www.tertullian.org. [Manuskript fra 1950'erne hos Charles Munier].
- 2003 HALLONSTEN, Gösta: Tertullian and Platonism – Some Remarks. i: For Particular Reasons, ed. A. Piltz, Lund 2003, 113-127.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Tertullian – Kristi Stridsmand. i: Økumenisk Tid 3/4 (2004), 14-19.

Titus af Bostra

- 2004 PEDERSEN, Nils Arne: Demonstrative Proof in Defence of God. A Study of Titus of Bostra's Contra Manichaeos. The Work's Sources, Aims and Relation to its Contemporary Theology. (= Nag Hammadi and Manichaean Studies 56), Leiden: Brill 2004, XV+575 s.
- 2004 PEDERSEN, Nils Arne: Smagte vi alle på æblet? Østkirkenes lære om syndefaldet. i: PB 94 (2004), 333-338.

Zacharias Rhetor

- 2003 STEPPA, Jan-Eric: Church, Students, and Revolts in Late Fifth Century Alexandria. i: MCPL 18 (Lund 2003), 25-35.

B. SÆRLIGE EMNER

1. BIBELEN SOM HELHED

Generelt

- 2003 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudred. Samuel Rubenson. Band IV: Bibel och predikan, red. Sten Hidal. Skellefteå: Artos 2003, 210 s.

Fortolkningshistorie

- 2003 DAMGAARD, Finn: Hinsides typologisk og allegorisk fortolkning. En rekonstruktion af antikkens fortolkningsparadigme. i: DTT 66 (2003), 107-119.
- 2004 HYLDAHL, Jesper: Origenes og Bibelen. Den fortalte historie og den skjulte betydning. Allegori som apologetisk strategi i Origenes' Contra Celsum. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 117-128.
- 2004 PEDERSEN, Nils Arne: Kristendom og skole i oldtidens Antiokia. i: DTT 67 (2004), 1-14.

2. DET GAMLE TESTAMENTE

Generelt

- 2003 BARTHOLDY, Henrik: Håndbog i gammeltestamentlig tekstkritik. Kbh.: Det Danske Bibelselskab 2003, 128 s. [Om oversættelser s. 27-39].

Græsk oversættelse

- 2001 Helsinki Perspectives on the Translation Technique of the Septuagint. Proceedings of the IOSCS Congress in Helsinki 1999. Ed. Seppo Sipilä & Raija Sollamo. (= Publications of the Finnish Exegetical Society 82), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2001, II+307 s.
- 2001 VOITILA, Anssi: Présent et imparfait de l'indicatif dans le Pentateuque grec. Une étude sur la syntaxe de traduction. (= Publications of the Finnish Exegetical Society 79), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2001, XXXVIII+261 s.

Fortolkningshistorie

- 2001 SKARSAUNE, Oskar: Ordspråkene 8,22-31 som kristologisk tekst. i: TTK 72 (2001), 113-129.
- 2002 DAMGAARD, Finn: Antikke tolkninger af Abrahams ofring af Isak. Intertekstuelle læsninger af Genesis 22,1-19. Fra Jubilæerbogen til Augustin. Københavns Universitet 2002, 117 bl. [utrykt speciale].
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: The Importance of Genesis 1-3 in the Theology of Irenaeus. i: Zeitschrift für Antikes Christentum 8 (2004), 299-316.

3. DET NYE TESTAMENTE

Fortolkningshistorie

- 2001 NØJGAARD, Rasmus: Tusindårsriget. En introduktion til oldkirkens tolkning af tusindårsriget i Johannes Åbenbaring 20,1-6. i: Tiden i bibelsk belysning, red. af Geert Hallbäck og Niels Peter Lemcke, (= Forum for Bibelsk Eksegese 11), København: Museum Tusculanum 2001, 101-128.
- 2004 FALKENBERG, René: »Se, jeg har lært jer den fuldkomnes navn«. Matthæusevangeliets missionsbefaling og dåbsformel i Nag Hammadi-biblioteket. i: DTT 67 (2004), 96-108.

4. APOKRYFER

Apokryfer generelt

- 2001 De gammeltestamentlige Pseudepigrapher. Anden udg. ved Bodil Ejrnæs og Benedikt Otzen. København: Det Danske Bibelselskab 2001, 958 s. [1. oplag 1953-1976].
- 2002 Nytestamentlige Apokryfer. Overs., indledn. og noter ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen. Kbh: Det Danske Bibelselskab 2002, 569 s. [2. oplag 2005].
- 2004 KJÆR NIELSEN, Helge: Apologi i nytestamentlige apokryfer. i: Apologetik i Det Nye Testamente, ed. Aage Pilgaard, (= Antikken og kristendommen 2), Frederiksberg: Anis 2004, 143-173.

Apokryfe evangelier

- 2001 Apokryfe Evangelier. Oversatt av Einar Thomassen, innledende essay av Halvor Moxnes. (= Verdens hellige skrifter), Oslo: De norske bokklubbene 2001, LXX+271 s.
- 2001 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Et nyt Markusevangelium? i: Sfinx 24 (2001), 143-148.
- 2002 [Apokryfe evangelier]. i: Nytestamentlige Apokryfer, ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København 2002, 21-158.
- 2002 Oldkristne tekster III: De apokryfe evangelier, i oversættelse med indledning og noter ved Søren Giversen. Herning: Poul Kristensen 2002, 503 s.
- 2002 VANHOJA, Timo: Egerton evankeliumi tekstedutio, käännös ja suhde synoptisiin evankeliumeihin. Helsinki 2002.
- 2004 VANHOJA, Timo: [The Status of the Egerton Gospel in Early Christianity]. i: TA 4/2004.

Agrafa (Jesusord)

- 2002 Thomasevangeliet med Jesusorden från Oxyrhynchus (P. Oxy. 1, 654, 655). Text med översättn. och anmärkn. av Bo Frid. Inledning och kommentar av Jesper Svartvik. Lund: Arcus 2002, 323 s. [2. udg. 2004].

Frelserens Dialog

- 2002 Frelserens Dialog. i: Oldkristne tekster III, ved Søren Giversen, Herning 2002, 323-346.

Hebræerevangeliet

- 2002 Hebræerevangeliet. i: Nytestamentlige Apokryfer, ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København 2002, 82-87.
- 2003 LUOMANEN, Petri: Where Did Another Rich Man Come From? The Jewish-Christian Profile of the Story About a Rich Man in the »Gospel of the Hebrews«. (Origen, Comm. in Matth. 15.14). i: Vigiliae Christianae 57 (2003), 243-275.

Jakobs Forevangelium

- 2002 Jakobs Forevangelium. i: Nytestamentlige Apokryfer, ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København 2002, 128-147.
- 2002 Jakobs Forevangelium. i: Oldkristne tekster III, ved S. Giversen, Herning 2002, 74-103.

Jakobsapokryfen

2002 Jakobsapokryfen. i: Oldkristne tekster III, ved Søren Giversen, Herning 2002, 305-322.

Mariaevangeliet

2002 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Helgeninde eller skøge? i: Sfinx 25 (2002), 146-151. [Om Maria Magdalene].

2002 Mariaevangeliet. i: Oldkristne tekster III, ved Søren Giversen, Herning 2002, 347-371.

Nikodemusevangeliet

2002 Nikodemusevangeliet. i: Oldkristne tekster III, ved Søren Giversen, Herning 2002, 409-456.

2004 WILLERT, Niels: Nikodemusevangeliet. Et kristent propagandaskrift midt i een brydningstid. (= Patristik 3), 2004, 32 s. Internetartikel: www.patristik.dk/Patristik3.pdf.

Petersakter

2002 Petersakterne. i: Nytestamentlige Apokryfer, ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København 2002, 302-351.

2002 BENGTSOON, Sabina Szalinska: Peter, the Elusive Disciple – a Tapestry of Voices. i: Lidelsens former og figurer, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum (= Forum for Bibelsk Eksegese 12), Kbh.: Museum Tusculanum 2002, 147-160.

Petersevangeliet

2002 Petersevangeliet. i: Nytestamentlige Apokryfer, ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København 2002, 91-100.

2002 Petersevangeliet. i: Oldkristne tekster III, ved Søren Giversen, Herning 2002, 395-408.

Sandhedens evangelium

2002 MAGNUSSON, Jörgen: Mardröm, uppvaknande och uppstigande i Sanningens evangelium. i: Drömmarna och Gud. Essäer om att möte Gud i drömmen, red. J. Peter Södergård & Erik Wallrup, Stockholm 2002, 41-57.

Thomasevangeliet

2001 [Oversættelse af Thomasevangeliet]. i: Apokryfe Evangelier, oversat af E. Thomassen, Oslo 2001, 25-57.

2001 PILGAARD, Aage: The Coptic Gospel of Thomas and Early Christian Creeds. i: Mishkan 34 (2001), 43-51.

2001 SKOVMAND, Marianne Aagaard: »Ordsprogsevangeliet«. i: Carlsbergfondets årsskrift 2001, 36-41.

2001 SVARTVIK, Jesper: Thomasevangeliet – evangelium enligt Jesu tvillingbror? i: Svensk religionshistorisk årsskrift 10 (2001), 110-138.

2002 Thomasevangeliet. [Indledt og oversat af Søren Giversen]. i: Oldkristne tekster III, ved Søren Giversen, Herning 2002, 267-304.

2002 Thomasevangeliet. [Oversat af Jørgen V. Hansen]. i: Nytestamentlige Apokryfer, ved Jørgen Ledet Christiansen og Helge Kjær Nielsen, København 2002, 48-62.

2002 Thomasevangeliet med Jesusorden från Oxyrhynchus [P. Oxy. 1, 654, 655]. Text med översättning och anmärkningar av Bo Frid. Inledning och kommentar av Jesper Svartvik. Lund: Arcus 2002, 323 s. [2. udg. 2004].

2002 ASGEIRSSON, Jon Ma.: [Islandsk artikel: The Gospel of Thomas. The Original Scent of Christianity]. i: Gangleri 76 (2002), 17-20.

2002 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Vise mænd og kloge kvinder i Thomasevangeliets lignelser. i: Køn og Bibel. Skrifterne, kvinderne og kristendommene, udg. af Christina Petterson m.fl., Frederiksberg: Anis 2002, 129-136.

2002 THOMASSEN, Einar: Jesu hemmelige ord. Thomasevangeliet og andre apokryfe evangelier. i: P2-Akademiet Y (Oslo 2002), 85-94.

- 2002 URO, Risto: Jos Tuomas olisi viides evankeliumi. i: TA 107 (2002), 544-554.
- 2003 URO, Risto: Thomas. Seeking the Historical Context of the Gospel of Thomas. Edinburgh: T & T Clark 2003, XI+186 s.
- 2002 URO, Risto: Who Will Be Our Leader? Authority and Autonomy in the Gospel of Thomas. i: Fair play, ed. Ismo Dunderberg, Leiden 2002, 457-485.
- 2004 BRO LARSEN, Kasper: Junior/Senior. Thomasevangeliet i visdomslitteraturens klassiske dilemma. i: Collegium Biblicum's Årsskrift 2004, 17-29.

5. LITURGI

Generelt

- 2003 RUBENSON, Samuel: Hämförelsens språk. Mysteriets liturgiska språkdräkt i fornkylrklig teologi. i: Liturgi och språk = Årsbok för svenskt gudstjänstliv 78 (2003), 9-23.

Dåb og katekumenat

- 2003 BRANDT, Olof: The symbolism of water in early Christian baptisteries. i: Current Swedish archaeology 11 (Stockholm 2003), 11-24.
- 2003 LANGNES-ØYEN, Ola: Djevel og demon i senantikk kristen dåp. En analyse af Kyrill af Jerusalems mystagogiske katekeser. i: Chaos 40 (2003), 29-45.
- 2003 SKÅNBERG, Tuve: Glömda gudstecken. Från fornkylrklig dopliturgi till allmogens bomärken. Lund: Studentlitteratur 2003, 247 s. [Diss. Lund Univ. 2003].

Prædiken

- 2002 GLENTHØJ, Johannes B.: Oldkirkens syriske prædiken. Om himmel og himmelfart og prædikenen i dag. i: Kritisk forum for praktisk teologi 88 (2002), 46-58.
- 2003 Svenskt patristiskt bibliotek. Huvudred. Samuel Rubenson. Band IV: Bibel och predikan, red. Sten Hidal. Skellefteå: Artos 2003, 210 s.

Hymner og musik

- 2001 GLENTHØJ, Johannes B.: Josef og Maria – en syrisk vekselsang. i: PB 91 (2001), 1170-73.
- 2001 PELTOMAA, Leena Maria: The Image of the Virgin Maria in the Akathistos Hymn. (= The Medieval Mediterranean 35), Leiden: Brill 2001, 242 s.
- 2003 FRØYSHOV, Stig: Den bysantinske kirkesangen i dens liturgiske kontekst. i: Ortodokse røster i Nord – en antologi ved Johannes Johansen, Kbh.: Hl. Silouan 2003, 125-131.

Bønner, tidebøn

- 2003 FRØYSHOV, Stig S.: L'Horologe "georgien" du Sinaiticus ibericus 34. Edition, traduction et commentaire. Disp. ved Sorbonne, Paris 2003 (ikke publiceret), 2 bind, 732 s. [Udgivet på mikrofilm i 2004].

Andre liturgiske emner

- 2003 AASGAARD, Reidar: Å sie verden rett farvel – Gravferdsskikker i antikken og den tidlige kirke. i: Klassisk Forum 1/2003, 59-75.

6. FROMHEDSLIV

Generelt

- 2002 SEPPÄLÄ, Serafim: Kerubim Silmin. [A History of Syriac asceticism]. Helsinki: Suomen itämainen seura 2002.
- 2003 SEPPÄLÄ, Serafim: In Speechless Ecstasy. Expression and Interpretation of Mystical Experience in classical Syriac and Sufi Literature. (= Studia Orientalia 98), Helsinki: Helsinki Finnish Oriental Society 2003, VII+341 s. [Diss. ved Helsinki Univ. 2002].

- 2004 HÄGG, Tomas: Att plåga sin kropp för at frälsa sin själ? Motstridiga tendenser i senantikens asketiska praxis. i: Kampen om kroppen ... ed. Jostein Børtnes m.fl., (= Kulturstudier 37), Bergen-Kristiansand 2004, 31-48.
- 2004 STUBBERUP, Michael: Hjertebøn og østkirkens mystikere. Valby: Borgen 2004, 287 s.

Apostle, martyrer og helgener

- 2001 DAGEMARK, Siver: Panegyric Elements in some Fathers' Hagiographical Descriptions of Peter's and Paul's Lives in Rome. i: *Studia Ephemeridis Augustinianum* 74 (2001), 191-231.
- 2001 ENDSJØ, Dag Øistein: Hvordan den hellige Antonios nådde paradiset i en gresk ødemark. i: *Chaos* 35 (2001), 17-23.
- 2001 RUBENSON, Samuel: Betragtelse over økenfädernas tänkespråk. Göteborg: Cordia 2001, 143 s.
- 2001 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Døde- og martyrkult i den ældste koptiske kristendom. i: *Arven fra Ægypten*, red. E. Christiansen, Århus: Sfinx 2001, bind I, 207-216.
- 2001 WITAKOWSKI, Witold: Ethiopic and Hebrew versions of the 'Legend of the Finding of the Holy Cross'. i: *Studia Patristica* 35, Leuven 2001, 527-535.
- 2001 WITAKOWSKI, Witold: Theodoxia and her finding of the Holy Cross. An Ethiopic version of the Legend of the Finding of the Holy Cross in the Miracles of Mary. i: *Miscellanea Aethiopica reverendissimo domino Stanislao Kur septuagenario oblata*, (= *Warszawskie Studia Teologiczne* 12:2, Warszawa 1999, publiceret 2001), 253-269.
- 2002 FATUM, Lone: Lidelsens politik - fra Paulus til Perpetua. i: *Lidelsens former og figurer*, red. Bodil Ejrnæs og Lone Fatum, Kbh.: Museum Tusulanum 2002, 216-240.
- 2002 SKARSAUNE, Oskar: Hva er og gjør en apostel? Noen trekk fra det eldste apostelbildet. i: *Refleks* 1 (Oslo 2002), 29-39.
- 2002 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Helgeninde eller skøge? i: *Sfinx* 25 (2002), 146-151. [Om Maria Magdalene].
- 2003 BALLING, Jakob: Martyrium som apokalyptik. i: *Jakob Balling, Historisk kristendom*, Kbh. 2003, 61-67.
- 2004 RUBENSON, Samuel: Ökenfädernas väg från söndring till helhet. i: *Finsk Tidskrift* (2004), 81-95.

Munkevæsen

- 2002 NORDERVAL, Øyvind: Da benediktinerne overtok det antikke romerske villaliv. i: *NTT* 103 (2002), 30-38.
- 2002 NORDERVAL, Øyvind: The Benedictine transformation of the Roman villa life. i: *Frascati (RM). Contributo allo studio topografico della villa romana*, [af Massimiliano Valenti m.fl.], Roma: Bardi 2002, 31-38.
- 2004 RUBENSON, Samuel: Wisdom, Paraenesis and the Roots of Monasticism. i: *Early Christian Paraenesis in Context*, ed. J. Starr & T. Engberg Pedersen, (= *Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 125), Berlin 2004, 521-534.

7. ORGANISATION OG EMBEDE

Koncilier og kirkeret

- 2002 ALEXANDERSON, Bengt: *Collatio Carthaginiensis*. Konferensen i Karthago år 411. i: *KÅ* 102 (2002), 9-20.
- 2002 DAGEMARK, Siver: Examples of excommunicatio, paenitentia and reconciliatio in the African councils. i: *Studia Ephemeridis Augustinianum* 78 (Roma 2002), 167-234. (= *I concili delle cristinità occidentale secoli III-V*).
- 2003 ALEXANDERSON, Bengt: *Gesta Collationis Carthaginiensis. Loci nonnulli cum editione Lancelli comparati*. i: *Augustinianum* 42 (2003), 415-444.

- 2004 ALEXANDERSON, Bengt: *Après la Conférence de Carthage (411). Augustin et les réactions des Donatistes. i: Studia Ephemeridis Augustinianum 90 (Roma 2004), 195-203. (= XXXII Incontro di studiosi dell'antichità cristiana, Roma, 8-10 maggio 2003).*

Embede

- 2001 RAIKAS, Kauko K.: *Die social-rechtliche Funktion des Bischofantes bei Augustin. Fünf Untersuchungen zur sozialen und rechtlichen Funktion Augustins in seinem Bischofsamt. (= Joensuu yliopiston teologia julkaisuja 3), Joensuu 2001, 162 s. [Diss. Juensuu 2001].*
- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: *The Ordination of Women. To Nurture Tradition by Continuing Inculturation. i: From Patristics to Matristics, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 275-287 [Genoptryk fra StudiaTheologica 46 (1992), 3-13]*
- 2002 DUFFY, Eamon: *Helgon och syndare. En bok om påvornas historia. Svensk översättning av Olof Andrén och Per Beskow. Skellefteå: Artos 2002, 462 s.*

Mission

- 2004 SKARSAUNE, Oskar: *Evangeliet fra Jerusalem til jordens ender. Kirkehistorie i misjonshistorisk lys. i: Missiologi i dag, ed. Jan-Martin Berentsen m.fl., 2 utg., Oslo: Universitetsforlaget 2004, 77-85.*
- 2004 SKARSAUNE, Oskar: *Misjonstenkningen i oldtiden og middelalderen. i: Missiologi i dag, ed. Jan-Martin Berentsen m.fl., 2 utg., Oslo: Universitetsforlaget 2004, 85-105.*

8. DOGMEHISTORIE OG SYMBOLIK

Generelt

- 2001 SKARSAUNE, Oskar: *Og Ordet ble kjød. Studier i oldkirkens teologi. Oslo: Luther 2001, 300 s.*
- 2001 SKARSAUNE, Oskar: *Skriftens autoritet i Oldkirken. i: Troens skjønne skat – den hellige skrift og bekjennelsen, red. Arvid Tångberg m.fl., (= Arkenhefte, ny serie 7), Råde 2001, 22-31.*
- 2001 THUNBERG, Lars: *Den gudomliga ekonomin – Fornkyrkliga perspektiv. Skellefteå: Artos 2001, 295 s*
- 2004 PEDERSEN, Nils Arne: *Kristendom og skole i oldtidens Antiokia. i: DTT 67 (2004), 1-14.*

Oversættelser af bekendelsesskrifter

- 2001 NØRGAARD-HØJEN, Peder: *Den Danske Folkekirkes bekendelsesskrifter. Tekst og oversættelse. Frederiksberg: Anis 2001, 320 s.*

Afhandlinger om trosbekendelser generelt

- 2001 NØRGAARD-HØJEN, Peder: *Den Danske Folkekirkes bekendelsesskrifter. Kommentar. Frederiksberg: Anis 2001, 464 s.*
- 2001 PILGAARD, Aage: *The Coptic Gospel of Thomas and Early Christian Creeds. i: Mishkan 34 (2001), 43-51.*
- 2001 SKARSAUNE, Oskar: *The Making of the Creeds. i: Mishkan 34 (2001), 20-35.*
- 2003 HÄGGLUND, Bengt: *Sanningens regel. Regula Veritatis. Trosregeln och den kristna traditionens struktur. Skellefteå: Artos 2003, 143 s.*

Apologetik

- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: *Apologetik – et forsøg på en definition. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 13-26.*
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: *Apologetik – religiøs konflikt i antikken. i: Årsskrift for Det Teologiske Fakultet, Aarhus Universitet 2004, 16-23.*
- 2004 KAHLOS, Maijastina: *Incerti in Between – Moments of Transition and Dialogue in*

- Christian Apologetics. i: Parola del Passato 59 (2004), xx.
- 2004 PETERSEN, Anders Klostergaard: Origenes' Contra Celsum som apologi. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 49-68.

Gudsforståelse

- 2001 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Female Godlanguage in Christian Spirituality. i: Spirituality and Society in the New Millenium, ed. Ursula King, Brighton 2001, 35-49.

Antropologi

- 2001 Kropp og oppstandelse. Red. T. Engberg-Pedersen og I. Sælid Gilhus. Oslo: Pax 2001.
- 2001 BØRRESEN, Kari Elisabeth (ed.): A Immagine di Dio. Modelli di genere nella tradizione giudaica e cristiana. Roma 2001. [Rev. udg. af udgivelse fra 1991/1995].
- 2001 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Matristics. Ancient and Medieval Church Mothers. i: Gender and Religion in Europe, ed. K. E. Børresen & Sofia Boesch Gajano, Roma 2001.
- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Ancient and Medieval Church Mothers. i: From Patristics to Matristics, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 145-169.
- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: La Féminologie d'Augustin. i: From Patristics to Matristics, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 61-89.
- 2002 BØRRESEN, Kari Elisabeth: Gender and Exegesis in The Latin Fathers. i: From Patristics to Matristics, ed. Ø. Norderval, Roma 2002, 49-60.
- 2002 Naturlig sex? Seksualitet og kjønn i den kristne antikken. Red. Halvor Moxnes m.fl. Oslo: Gyldendal akademisk 2002, 236 s.
- 2003 MOXNES, Halvor: Det kristne menneske – konstruksjon av ny identitet i antikken. i: NTT 104 (2003), 3-7.
- 2003 VIDÉN, Gunhild: Systemskifte, ny identitet och redefinition för kristna konvertiter i antiken? i: NTT 104 (2003), 8-14.
- 2004 BØRRESEN, Kari Elisabeth (ed): Christian and Islamic Gender Models. Rom 2004.
- 2004 BØRRESEN, Kari Elisabeth: La féminologie d'Augustin et les droits humains des femmes. i: Melanges offert à T.J. van Bavel, ed. B. Brunnings & J. Lam Cong Ouy, (= Augustiniana 54), Louvain 2004, 325-341.

Kristologi

- 2001 SKARSAUNE, Oskar: Og Ordet ble kjød. Studier i oldkirkens teologi. Oslo: Luther 2001.

Soteriologi

- 2001 RUBENSON, Samuel: Kroppens oppstandelse i martyrakter och helgonbiografier. i: Kropp og oppstandelse, red. af Troels Engberg-Pedersen og Ingvild Sælid Gilhus, Oslo 2001, 134-154.
- 2004 JACOBSEN, Anders-Christian: Et oldkirkeligt perspektiv på forsoningstanken. i: Kritisk forum for praktisk teologi 24, nr. 95 (2004), 2-17.
- 2004 PEDERSEN, Nils Arne: Smagte vi alle på æblet? Østkirkens lære om syndefaldet. i: PB 94 (2004), 333-338.

Etik og parenese

- 2001 TOLLEFSEN, Torstein: The Ethical Consequences of the Christian Conception of Nature as Created by God. i: St. Vladimir's Theological Quarterly 45 (2001), 395-408.
- 2004 Early Christian Paraenesis in Context, ed. James Starr & Troels Engberg-Pedersen. (= Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 125), Berlin: de Gruyter 2004, vii + 616 s.
- 2004 RUBENSON, Samuel: Wisdom, Paraenesis and the Roots of Monasticism. i: Early Christian Paraenesis in Context, ed. J. Starr & T. Engberg Pedersen, (= Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 125), Berlin 2004, 521-534.
- 2004 TOLLEFSEN, Torstein: Kristen etikk – fra en patristisk synsvinkel. i: For Guds skyld?, ed. Svein Rise, Trondheim: Tapir 2004, 81-102.

- 2004 WILLERT, Niels: Etikken som apologetisk argument i Origenes' *Contra Celsum*. i: *Perspektiver på Origenes' Contra Celsum*, København 2004, 129-149.
- 2004 AASGAARD, Reidar: "Brotherly advice" – Christian siblingship and New Testament paraenesis. i: *Early Christian Paraenesis in Context*, (= Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentlichen Wissenschaft und Kunde der älteren Kirche 125), Berlin 2004, part 3, 237-266.

Andre dogmehistoriske emner

- 2002 LYBECKER, Bente: Maria i skrift og tradition. i: *Køn og Bibel. Skrifterne, kvinderne og kristendommen*, udg. af Christina Petterson m.fl., Frederiksberg: Anis 2002, 129-136.
- 2003 PETERSEN, Anders Klostergaard: The Notation of Demon. Open Questions to a Diffuse Concept. i: *Die Dämonen. Demons. Die Dämonologie der israelitisch-jüdischen und frühchristlichen Literatur im Kontext ihrer Umwelt ...*, eds. A. Lange m.fl., Tübingen 2003, 23-41.
- 2003 AASGAARD, Reidar: Å skrive seg inn i evigheten. Liv og død i antikke og tidligkristne gravinnskrifter. i: *Historie* (2003), 50-61.

9. KRISTENDOMMEN OG SENANTIKKENS RELIGION

Generelt

- 2002 The Nag Hammadi Texts in the History of Religions. Proceedings of the international conference at the Royal Academy of Sciences and Letters in Copenhagen, September 19-24, 1995 ... ed. Søren Giversen m.fl. (= *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske skrifter* 26), Kbh. 2002, 228 s.
- 2002 PETERSEN Tage: Hermetic Dualism? CH VI against the Background of Nag Hammadi Dualistic Gnosticism. i: *The Nag Hammadi Texts in the History of Religions ...* ed. Søren Giversen m.fl., Kbh. 2002.
- 2002 PODEMANN SØRENSEN, Jørgen: COOYN – The Late Egyptian Background of Gnosis. i: *The Nag Hammadi Texts in the History of Religions ...* ed. Søren Giversen m.fl., Kbh. 2002, 137-145.
- 2002 KAHLOS, Maijastina: *Pompa diaboli – Debatten över hedniska stadsfester i den kristna apologetiken på 300- och 400-talet*. i: *MCPL 17* (Lund 2002), 27- 34.
- 2002 GRADEL, Ittai: *Emperor worship and Roman religion*. Oxford: Oxford University Press 2002, XVI+398 s. [Nyt oplag 2004].
- 2003 PETERSEN, Tage: »Alt kommer jo an på øjet, der ser«. En analyse af kosmologien i de såkaldt dualistiske tekster i *Corpus Hermeticum*. Ph.d. afhandling, København 2003.

Jødedommen

- 2001 The Synagogue of Ancient Ostia and the Jews of Rome, ed. by Birger Olsson, Dieter Mitternacht and Olof Brandt. (= *Skrifter utgivna av Svenska institutet i Rom* 4:o, vol. 57), Jonsered: Åström 2001, 202 s.
- 2001 RUNESSON, Anders: *The Origins of the Synagogue. A Socio-Historical Study*. (= *Coniectanea Biblica, New Testament Series* 37), Stockholm: Almqvist & Wiksell 2001, 573 s. [Diss. Lund 2001].
- 2001 ZETTERHOLM, Magnus: *A Struggle Among Brothers. An Interpretation of the Relations Between Jews and Christians in Ostia*. i: *The Synagogue of Ancient Ostia and the Jews of Rome*, (= *Skrifter utgivna av Svenska institutet i Rom* 4:o, vol. 57), Stockholm: Åström 2001, 101-113.
- 2002 SKARSAUNE, Oskar: *In the Shadow of the Temple. Jewish Influences on Early Christianity*. Downers Grove Ill.: Inter Varsity Press 2002, 455 s. [2. oplag 2004].
- 2003 *The Ancient Synagogue from Its Origins until 200 C.E. Papers presented at an International Conference at Lund University October 14-17, 2001*, ed. Birger Olsson and Mag-

- nus Zetterholm. (= Coniectanea Biblica, New Testament Series 39), Stockholm: Almqvist & Wiksell 2003, 570 s.
- 2003 SKARSAUNE, Oskar: From the Jewish Messiah to the Creed of the Church. i: Lausanne Consultation on Jewish Evangelism. Seventh International Conference Helsinki 2003, ed. Kai Kjær-Hansen, Århus 2003, 71-80.
- 2003 ZETTERHOLM, Magnus: The Formation of Christianity in Antioch. A Social-Scientific Approach to the Separation Between Judaism and Christianity. (= Routledge Early Church Monographs), London: Routledge 2003, xiv+272 s. [Diss., Lund Univ. 2001]
- 2004 PILGAARD, Aage: Kristendommen mellem jødisk og græsk tradition ifølge Origenes' Contra Celsum. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 89-102.

Gnosticisme generelt

- 2001 DUNDERBERG, Ismo & Antti Marjanen: Nag Hammadin kätkeyty viisau. Gnostilaisia ja muita varhaiskristillisiä tekstejä. (The Hidden Wisdom of Nag Hammadi: Gnostic and Related Early Christian Texts). Helsinki: WSOY 2001. [23 Nag Hammadi dokumenter og andre tilsvarende tekster oversat til finsk af Ismo Dunderberg, Antti Marjanen, Erja Salmenkivi, Risto Uro].
- 2001 ENGSTRØM, Erik: Kristne eller kættere. i: Sfinx 24 (2001), 127-131.
- 2001 GILHUS, Ingvild Sælid: 'Glad og leende over korset ... '. Den gnostiske utfordringen. i: Kropp og oppstandelse, red. af T. Engberg-Pedersen og I. S. Gilhus, Oslo 2001, 112-27.
- 2001 HYLDAHL, Jesper: »Gnosticisme« eller »Gnosis«? Overvejelser over en vanskelig forskningsterminologi. i: DTT 64 (2001), 111-129.
- 2001 LUNDHAUG, Hugo: »Gnosticisme« og »Valentianisme«. To problematiske kategorier i studiet af Nag Hammadibiblioteket og tidlig kristendom. i: Chaos 36 (2001), 27-43.
- 2001 PEARSON, Birger A.: Early Christianity and Gnosticism in the History of Religions. i: Studia Theologica 55 (2001), 81-106.
- 2001 THOMASSEN, Einar: Et gnostisk syn på oppstandelsen. i: Kropp og oppstandelse, red. af Troels Engberg-Pedersen og Ingvild Sælid Gilhus, Oslo 2001, 128-133. [Indeholder oversættelse af »Brevet til Rheginos« (om opstandelsen)].
- 2002 Gnostiske skrifter. Utvalgt, oversatt og med et innledende essay av Ingvild Sælid Gilhus og Einar Thomassen. Oslo: De norske bokklubbene 2002, XLVI+267 s.
- 2002 DUNDERBERG, Ismo: Valentinoksen koulukunta. i: TA 107 (2002), 568-579.
- 2002 MAGNUSSON, Jörgen: Mardröm, uppvaknande och uppstigande i Sanningens evangelium. i: Drömmarna och Gud. Essäer om att möte Gud i drömmen, red. J. Peter Södergård & Erik Wallrup, Stockholm 2002, 41-57.
- 2002 MARJANEN, Antti: The Mother of Jesus or Mary Magdalene? The Identity of Mary in the So-Called Gnostic Christian Texts. i: Which Mary? The Marys of Early Christian Tradition, ed. F. Stanley Jones, (= SBL Symposium Series 19), Atlanta: SBL 2002, 31-41.
- 2004 DUNDERBERG, Ismo: Valentinian Teachers in Rome. i: Christians as a Religious Minority in a Multicultural City. Modes of Interaction and Identity Formation in Early Imperial Rome, ed. M. Labahn & J. Zangenberg, (= Journal for the Study of the New Testament, Supplement Series 243), London: T&T Clark 2004, 157-174.
- 2004 HYLDAHL, Jesper: Den gnostiske myte som retorik. i: DTT 67 (2004), 241-258.
- 2004 MARJANEN, Antti (ed.): Was there a gnostic religion? (= Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja 87), Helsinki: Finnish Exegetical Society 2004.

Enkelte gnostiske tekster

- 2002 MARJANEN, Antti: The Suffering of One Who is a Stranger to Suffering. The Crucifixion of Jesus in the Letter of Peter to Philip. i: Fair play, ed. Ismo Dunderberg, Leiden 2002, 487-498.
- 2003 Grundlaget for erkendelse. Teksterne Eugnostos' brev og Sophia Jesu Christi fra Nag Hammadi-biblioteket og Berlinergnostikeren. I oversættelse med indledning og kommentar ved René Falkenberg og Jesper Hyldahl. (= Bibel og Historie 25), Århus:

Aarhus Universitetsforlag 2003, 203 s.

- 2004 FALKENBERG, René: »Se, jeg har lært jer den fuldkomnes navn«. Matthæusevangeliets missionsbefaling og dåbsformel i Nag Hammadi-biblioteket. i: DTT 67 (2004), 96-108.

Andre senantikke religioner

- 2001 RYEN, Jon Olav: Mandeerne i Irak og Iran. Gnostisk religionssamfund med jødiske røtter. i: TTK 72 (2001), 229-245.
- 2002 PEDERSEN, Nils Arne: Über einen manichäisch-koptischen Hymnus von der Erlösung der Seele (Das manichäische Psalmenbuch, Teil I: Faksimileausgabe Band III, Tafel 127-128). i: The Nag Hammadi Texts in the History of Religions ... ed. Søren Giversen m.fl., Kbh. 2002, 199-210.
- 2003 HÄGG, Tomas: The Life of Mani in the Context of Graeco-Roman Spiritual Biography. i: For Particular Reasons, ed. A. Piltz, Lund 2003, 149-163.

10. KRISTENDOMMEN OG SENANTIKKENS KULTUR OG SAMFUND

Kultur generelt

- 2001 PETERSEN, Anders Klostergaard: Fønix mellem tradition og nybrud. Inkulturationsproblemet i den tidlige kristendom. i: DTT 64 (2001), 189-212.
- 2002 BALLING, Jakob: Nogle kristne dannelsestraditioner. i: Dannelse, Uddannelse, Universiteter. Festskrift til Henning Lehmann den 31. januar 2002, red. C. Bach-Nielsen, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002, 26-40. [Bl.a. om Origenes og Augustin.].
- 2002 KAHLOS, Maijastina: Vettius Agorius Praetextatus – a senatorial life in between. (= Acta Instituti Romani Finlandiae 26), Roma: Institutum Romanum Finlandiae 2002.
- 2002 KAHLOS, Maijastina: Väliinputoajien ja epäröivien historia – incerti myöhäsantiikissa ja Jumalan yhteisössä [In-between Figures in History? Incerti in Late Antiquity and in the City of God]. i: TA (2002).
- 2002 NORDERVAL, Øyvind: Da benediktinerne overtok det antikke romerske villaliv. i: NTT 103 (2002), 30-38.
- 2002 NORDERVAL, Øyvind: The Benedictine transformation of the Roman villa life. i: Frascati (RM). Contributo allo studio topografico della villa romana, [af] Massimiliano Valenti m.fl., (= Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia, Institutum Romanum Norvegiae, vol. 16, N.S. 2), Roma: Bardi 2002, 31-38.
- 2002 PETERSEN, Anders Klostergaard: Kristendom og hellenisme – en skæbnesvanger konstruktion. i: RT 41 (2002), 51-75.
- 2003 CASTRÉN, Paavo: Kulturlivet och utbildningen i Athen under senantiken. i: Bilden av Athen genom tiderna, ed. Jerker Blomqvist, Lund 2003, 98-102.
- 2003 HALLONSTEN, Gösta: Athen och Jerusalem – motsättningen mellan 'grekiskt' och 'hebreiskt' i teologihistorien. i: Bilden av Athen genom tiderna, ed. Jerker Blomqvist, Lund 2003, 103-121.
- 2003 PETERSEN, Anders Klostergaard: Between Old and New. The Problem of Acculturation Illustrated by the Early Christian Usage of the Phoenix Motif. i: Jerusalem, Alexandria, Rome. Studies in Ancient Cultural Interaction in Honour of A. Hilhorst, eds. F. Garzía Martínez and G.P. Luttikhuisen, (= Supplements to the Journal for the Study of Judaism 82), Leiden and Boston 2003, 147-164.
- 2004 ENGBERG, Jakob: Reaktionen på kristendommen i Romerriget. Omvendelse og modstand ca. år 50–250. Odense: Syddansk Universitet 2004, 391 s. (ph.d. afhandling, elektronisk publikation).
- 2004 HÄGG, Tomas: Apollonios of Tyana – Magician, Philosopher, Counter-Christ. The Metamorphoses of a Life. i: Tomas Hägg: Parthenope. Selected Studies in Ancient Greek Fiction (1969-2004), ed. L. Boje Mortensen & T. Eide, København 2004, 379-404.

Filosofi

- 2001 SAXE, Poul: Grundholdninger – entydighed og dialog i filosofiens og teologiens historie. Frederiksberg: Multivers 2001, 255 s.
- 2002 GRØNKJÆR, Niels: Kristendom mellem gnosis og ortodoksi. En systematisk undersøgelse af Augustins indoptagelse af platonismen. Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002, 424 s. [Disputats ved Aarhus Univ. 2002].
- 2002 TOLLEFSEN, Torstein: Platonismen som forudsætning for kirkefødrenes tenkning. i: MCPL 17 (2002), 20-26.
- 2003 HALLONSTEN, Gösta: Athen och Jerusalem – motsättningen mellan 'grekiskt' och 'hebreiskt' i teologihistorien. i: Bilden av Athen genom tiderna, ed. Jerker Blomqvist, Lund 2003, 103-121.
- 2003 HALLONSTEN, Gösta: Tertullian and Platonism – Some Remarks. i: For Particular Reasons, ed. A. Piltz, Lund 2003, 113-127.
- 2003 HYLDAHL, Jesper: Det religiøse sprogs dynamik. Forholdet mellem Guds transcendens og menneskets sprog i 2. til 3. århundredes gnostiske og kristne tænkning. Ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet, dec. 2003, 233 s.
- 2003 ENGBERG-PEDERSEN, Troels: Origen and the Philosophers of Alexandria. i: MCPL 18 (Lund 2003), 17-24.
- 2004 THYSSEN, Henrik Pontoppidan: Origenes og den græske filosofi. i: Perspektiver på Origenes' Contra Celsum, København 2004, 69-88.

Sociale forhold

- 2001 MONTGOMERY, Hugo: Kristna, hedningar och upproriska slaver. Kring ett kyrkligt möte från Konstantins tid. i: Klassisk Forum 1/2001, 24-30.

Kristenforfølgelser

- 2004 ENGBERG, Jakob: Reaktionen på kristendommen i Romerriget. Omvendelse og modstand ca. år 50–250. Odense: Syddansk Universitet 2004, 391 s. (ph.d. afhandling).

11. ARKÆOLOGI, KUNST OG ARKITEKTUR

Arkæologi

- 2001 BRANDT, Olof: Råttgift och kupoler – att studera Lateranbaptisteriet. i: Humanist vid Medelhavet ..., Stockholm 2001, 24-30.
- 2003 BRANDT, Olof: The symbolism of water in early Christian baptisteries. i: Current Swedish archaeology 11 (Stockholm 2003), 11-24.

Kunst

- 2001 Imperial art as Christian art – Christian art as imperial art. Expression and meaning in art and architecture from Constantine to Justinian, ed. J. Rasmus Brandt & Olaf Steen. (= Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia 15, n.s. 1), Roma: Bardi 2001.
- 2001 Late Antiquity – art in context, ed. by Jens Fleischer ... (= Acta hyperborea 8), København: Museum Tusulanum 2001, 285.
- 2001 THUESEN, Ingolf: Betlehem anno 447. i: Sfinx 24 (2001), 155-160.
- 2001 TORP, Hjalmar: Um décor de voûte controversé. L'ornementation 'sassanide' d'une mosaïque de la Rotonde de Saint-Georges à Thessalonique. i: Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia 15 n.s. 1 (2001), 295-316.
- 2002 TORP, Hjalmar: Dogmatic Themes in the Mosaics of the Rotunda at Thessaloniki. i: Arte medievale n.s. 1.1 (2002), 11-34.
- 2002 TORP, Hjalmar: Les mosaïques de la Rotonde de Thessalonique. L'arrière-fond conceptuel des images d'architecture. i: Cahiers archéologiques 50 (2002), 3ff.
- 2003 KIILERICH, Bente: De hellige tre konger i Petra. i: Kirke og Kultur 2003, 299-337.

2003 TORP, Hjalmar: Jesu grav i tidligkristne bilder. i: Kirke og Kultur 2003, 285-298.

Arkitektur

- 2003 FABRICIUS HANSEN, Maria: The eloquence of appropriation – Prolegomena to an understanding of Spolia in Early Christian Rome. (= Analecta Romana Instituti Danici, Supplementum 33), Rom: l'Erma di Bretschneider 2003, 339 s.
- 2004 BILDE, Per: Fra huskult til basilika. Udviklingen af tidlig kristen arkitektur fra Det Nye Testaments 'huse', den kristne kultbygning i Dura-Europos og andre tidlige kultbygninger til Kejser Konstantins basilikaer. i: RT 45 (2004), 3-20.
- 2004 FABRICIUS HANSEN, Maria: De døde byer. i: Sfinx 27 (2004), 118-123. [Om tidligkristne kirker i det nordvestlige Syrien].
- 2004 FLEISCHER, Jens: Living Rocks and locus amoenus. Architectural Representations of Paradise in Early Christianity. i: The Appearances of Medieval Rituals. The Play of Construction and Modification, ed. Nils Holger Petersen m.fl., (= Disputatio 3), Turnhout: Brepols 2004.
- 2004 FREDERIKSEN, Hans Jørgen: Thessalonikis kirker. i: Sfinx 27 (2004), 72-78.
- 2004 JØRGENSEN, Hans Henrik Lohfert: Cultic Vision – Seeing as Ritual. Visual and liturgical experiences on the Early Christian and Medieval Church. i: The Appearances of Medieval Rituals. The Play of Construction and Modification, ed. Nils Holger Petersen m.fl., (= Disputatio 3), Turnhout: Brepols 2004.

C. KIRKE OG KRISTENDOM GENERELT I DEN PATRISTISKE PERIODE

1. GENERELLE KIRKEHISTORISKE FREMSTILLINGER (HELE PERIODEN)

- 2003 BALLING, Jakob: Oldkirken. i: Fønix 27 (2003), 66-77.
- 2004 HÄGG, Henny Fiskå: Oldkirken. Kristendommen i Romerriket 30-395. Oslo: Fagbokforlaget 2004, 108 s.

2. ENKELTE LANDE OG OMRÅDER (HELE PERIODEN)

- 2001 Arven fra Ægypten. Bind I: Beundring og frygt. Kristendom og visdom. Red. Erik Christiansen. Århus: Sfinx 2001, 327 s.
- 2001 BILDE, Per: Ægypten i jødiske og kristne tekster fra hellenistisk-romersk tid. i: Arven fra Ægypten I, red. Erik Christiansen, Århus 2001, 187-206.
- 2001 GRAVGAARD, Anne-Mette: Ægyptisk arvegods i østlig og vestlig kristendom. i: Arven fra Ægypten I, red. Erik Christiansen, Århus 2001, 217-226.
- 2001 SKARSAUNE, Oskar: Korset i lotusblomsten. Den glemte kristendomshistorien i Asia. i: Det Norske Videnskaps-Akademi, Årsbok 1997, Oslo: Det Norske Videnskapsakademi 2001, 276-294.
- 2001 SKOVMAND, Marianne Aagaard: Døde- og martyrkult i den ældste koptiske kristendom. i: Arven fra Ægypten I, red. Erik Christiansen, Århus 2001, 207-216.
- 2001 ZETTERHOLM, Magnus: A Struggle Among Brothers. An Interpretation of the Relations Between Jews and Christians in Ostia. i: The Synagoge of Ancient Ostia and the Jews of Rome, (= Skrifter utgivna av Svenska institutet i Rom 4:o, vol. 57), Stockholm: Åström 2001, 101-113.
- 2002 MONTGOMERY, Hugo: Fearing the Violence of the Slaves – Paganism and Christianity in the Spanish Countryside. i: Eranos 100 (2002), 137-145.

- 2002 Studies on the History of Late Antique and Christian Nubia. Ed. T. Hägg m. fl. (= Variorum Collected Studies Series CS 748), Aldershot: Ashgate 2002, 270 s.
- 2003 PEARSON, Birger A.: Cracking a Conundrum – Christian Origins in Egypt. i: *Studia Theologica* 57 (2003), 61-75.
- 2003 STOFFREGEN PEDERSEN, Kirsten: Pilgrims and ascetics from Africa. The Ethiopian Church and community in Jerusalem. i: *The Christian communities of Jerusalem and the Holy Land. Studies in history, religion and politics*, ed. Anthony O'Mahony, Cardiff: University of Wales 2003.
- 2003 ZETTERHOLM, Magnus: *The Formation of Christianity in Antioch. A Social-Scientific Approach to the Separation Between Judaism and Christianity.* (= Routledge Early Church Monographs), London and New York: Routledge 2003, xiv+272 s. [Diss. ved Lund Univ. 2001]

3. DEN EFTERAPOSTOLSKE TID (CA. 70 – CA. 140)

- 2001 BILDE, Per: En religion bliver til. En undersøgelse af kristendommens forudsætninger og tilblivelse indtil år 110. Frederiksberg: Anis 2001, 572 s. [2. rev. udg. 2003].
- 2002 BILDE, Per: Hvilken betydning fik Jerusalems fald i år 70 for udviklingen af kristendommen. i: *Skabt til fællesskab. Festskrift til Sigfred Pedersen*, red. af Helge Kjær Nielsen m.fl., Aarhus Universitetsforlag 2002.
- 2003 HJORT, Birgitte Graakjær: *Det Nye Testaments omverden. Om politiske, religiøse og filosofiske forhold på Det Nye Testaments tid.* Århus: Aarhus Universitetsforlag 2003, 335 s.
- 2004 THEISSEN, Gerd: *De første kristnes religion. En teori om urkristendommen.* Oversættelse og efterskrift af Knud Rendtorff. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2004, 404 s. [Tysk originaltitel: *Die Religion der ersten Christen*].

ROMERSK HISTORIE / KRISTEN HISTORIE IFØLGE EUSEBS KIRKEHISTORIE *

Marie Gregers Verdoner

Jeg vil i dag tale om relationen mellem kirken og Romerriget sådan som det ser ud fra Eusebs *Kirkehistorie*. Foredraget er baseret på min afhandling "Fortalt virkelighed",¹ hvor jeg har rejst spørgsmålet om konstruktionen af kirkens historie i *Kirkehistorien*. Mit foredrag i dag har 4 punkter: Indledningsvis vil jeg kort komme ind på den omfattende Euseb - Konstantin debat. Dernæst vil jeg se på Romerriget som geografisk-politisk ramme for kirken i *Kirkehistorien*, inden jeg går over til at se på den nærmere relation mellem de to parter. Afslutningsvis vil jeg se på skæbnefællesskabet mellem Rom og kirken.

1. Euseb og Konstantin – forskningshistorisk vue

what degree of credit can be assigned to a courtly bishop, and a passionate disclaimer, who, under the protection of Constantine, enjoyed the exclusive privilege of recording the persecutions inflicted on the Christians by the vanquished rivals or disregarded predecessors of their gracious sovereign.²

Således spurgte Edward Gibbon hen imod slutningen af det 18. århundrede med klar reference til Euseb af Caesarea. Gibbons kritik af Euseb bundede i en forståelse af ham som hofteolog og som præget af Konstantins politiske interesser. Dette negative syn på Euseb tog til, da hans Konstantinbiografi, *Vita Constantini* blev genstand for stor opmærksomhed i det 19. århundrede og første halvdel af det 20. århundrede. EkspONENT for den negative holdning blev først og fremmest Jacob Burckhardt, der om Konstantin skriver at:

Allein er ist in die Hände des widerlichsten aller Lobredner gefallen, der sein Bild durch und durch verfälscht hat. Es ist Euseb von Cäsarea und sein 'Leben Constantin's' gemeint.³

Efterfølgende omtaler Burckhardt Euseb som „der erste durch und durch unredliche Geschichtsschreiber des Alterthums.“⁴ Det står klart, at Burckhardt

* Foredrag ved den patristiska dagen i Lund, 5 mars 2007.

¹ M. Verdoner, *Fortalt Virkelighed. Euseb af Caesareas kirkelige historie* (diss.; Århus: Det Teologiske Fakultet, 2006).

² E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Volume the First and Volume the Second, (London: 1994 [1776, 1781]), 580f.

³ J. Burckhardt, *Die Zeit Constantin's des Grossen*, (Leipzig: 1898), 326.

⁴ Burckhardt, *Die Zeit Constantin's*, 355.

nærer en stærk antipati over for Euseb. Euseb skildres som grundlæggende upålidelig, idet han bevidst tegner et forkert billede af Konstantin som kristen hersker, samtidig med at han drukner den historiske Konstantins konturer i tendentiøs smiger.⁵ Efter Burckhardts Konstantinmonografi fulgte en række undersøgelser af Konstantins forhold til kristendommen,⁶ og i den sammenhæng blev der ikke sjældent blevet tegnet et billede af Euseb som hofteolog eller cæsaropapist. I nyere tid har flere dog indvendt, at Euseb faktisk ikke først udviklede sin rigsideologi efter de diokletianske forfølgelses ophør, men at den tankegang, der findes i *Vita Constantini*, også er til stede i *Kirkehistorien*, og blev udviklet, før Konstantin kom til magten. I sammenhæng med overvejelserne om Konstantins indflydelse på Eusebs politisk-teologiske udvikling har Timothy Barnes beregnet, at Euseb næppe mødte Konstantin personligt mere end et par gange i sit liv. Barnes påpeger endvidere, at Euseb "did not compose his major works under the influence of Constantine."⁷ Der er således ikke tale om, at Euseb agerede på Konstantins vegne, eller som opportunist hyklede tilslutning til Konstantins politik, men derimod om, at han havde en teologi, der på forhånd rummede en nøgle til forståelse af den konstantinske vending. Denne erkendelse kan genfindes i en række nyere studier, og her for eksempel Dorothee König-Ockenfels, der i en artikel om Eusebs tydning af verdenshistorien har konkluderet, at:

Euseb ist ‚politischer‘ Theologe nicht erst seit der Allianz zwischen Staat und Kirche, sondern von seiner Grundkonzeption her, mit der er eine Synthese zwischen Heilsgeschichte und Weltgeschichte sucht, welche Synthese angesichts der gesellschaftlichen Bedeutung der Christen im Reich sozusagen ‚an der Zeit‘ war.⁸

Spørgsmålet om Eusebs politisk-teologiske udvikling hænger nøje sammen med de omfattende diskussioner af hans *Kirkehistorie* og dette værks redaktionshistorie. I en række studier er det blevet undersøgt, hvor mange gange Euseb vendte tilbage til dette værk for at tilpasse det til den ændrede historiske situation. Der hersker ikke fuld enighed om det redaktionshistoriske

⁵ Se også Burckhardt, *Die Zeit Constantin's*, 370: "Eusebius aber, obschon ihm alle Geschichtschreiber gefolgt sind, hat nach so zahllosen Entstellungen, Verheimlichungen und Erdichtungen, [...] gar kein Recht mehr darauf, als entscheidende Quelle zu figurieren." Indflydelsen fra Burckhardts kritik genspejles i Faus meget kritiske læsning af *HE*: "toute l'oeuvre n'est qu'un roman hagiographique. Bien plus, dans certain cas, l'auteur est pris en flagrant délit de falsification, lorsqu'on peut le controller," G. Fau, *Eusèbe de Césarée et son histoire de l'église*, (Cahiers du Cercle Ernst Renan 94 ; 1976), 1-32 (2s).

⁶ Se f.eks. N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, (London: 1972) og på dansk grund H. Koch, *Konstantin den Store : Pax Romana - Pax Christiana*, (København: 1952). For en nyere behandling af samme felt, se H. A. Drake, *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*, (Baltimore & London: 2000).

⁷ T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius*, (Cambridge, Mass.: 1981), 104. Omfanget af kontakten mellem Konstantin og Euseb beregnes side 266s.

⁸ D. König-Ockenfels, "Christliche Deutung der Weltgeschichte bei Euseb von Cäsarea", i *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte* 27 (1976), 348-365 (363). Tilsvarende D. S. Wallace-Hadrill, *Eusebius of Caesarea*, (London: 1960), 174, og M. J. Hollerich, "Religion and Politics in the Writings of Eusebius: Reassessing the First 'Court Theologian'", *Church History* 59 (1990), 309-325 (315s): "Constantine's conversion was the natural and appropriate culmination of a view of the empire which Eusebius always held."

spørgsmål, hvad angår antallet af og datering af de forskellige udgaver, men der er enighed om, at de store samtidshistoriske begivenheder var årsag til revisioner og tilskrivninger. Timothy Barnes og før ham Richard Laqueur regner med, at bøgerne 1-7 udkom før forfølgelsernes udbrud i 303.⁹ Dernæst fulgte en ny udgave, hvori 8. bog indgik, efter Galerius havde udstedt sin tilbagekaldelse af forfølgelserne i 311. En tredje udgave, og nu tilføjet den 9. bog, udkom i forbindelse med Konstantin og Licinius' Milanoedikt, mens en 4. udgave fulgte kort efter, ifølge Barnes i 315, hvor også 10. bog blev tilføjet. En afsluttende 5. udgave, hvor Licinius' navn var blevet slettet, fulgte i 325. Barnes' dateringer er de oftest fremførte, selv om især hans tidlige datering af den første udgave modsiges af en række forskere, der mere eller mindre holder sig til Schwartz' datering af 1. udgaven til 311.¹⁰ Selv om spørgsmålet om *Kirkehistoriens* redaktionshistorie ikke kan anses for at være endeligt afsluttet, hersker der bred enighed om, at Euseb påbegyndte sit værk før Konstantins navn for alvor blev stort, og der er derfor heller ikke uenighed om, at Eusebs syn på Romerriget, sådan som det kommer til udtryk også i de første bøger af *Kirkehistorien*, nok var tidssvarende, men ikke afhængigt af Konstantins magtovertagelse.

Med dette in mente vil jeg i det følgende belyse, hvilket forhold der er mellem Romerriget og kristendommen i *Kirkehistorien* betragtet som ét værk i 10 bøger. Formålet er ikke at nå frem til en afklaring af, hvilket politisk-teologisk standpunkt Euseb forfægtede, eller hvornår han udviklede sine synspunkter. Det er heller ikke at indkredse den historiske pålidelighed af det billede, der tegnes af forholdet mellem de to størrelser i *Kirkehistorien* eller at bidrage til forskningen i redaktionshistorien. Min undersøgelse skal udelukkende bidrage til at afklare, hvilken fortælling der gives om Romerriget og kristendommen i *Kirkehistorien* og herunder også at belyse, hvordan Konstantin i værket konstrueres som sendt af Gud og ligefrem som en art efterfølger for Kristus, uanset at værket blev påbegyndt, før Konstantins storhedsperiode begyndte. *Kirkehistorien* opnåede allerede i antikken stor udbredelse og kan beskrives som mester-fortællingen om kirkens tidlige historie. Mit perspektiv på værket skal frem for alt bidrage til en bedre forståelse af karakteren af denne mester-fortælling.

2. Romerriget som ramme for Kirkehistoriens kristendom.

Romerne er i *Kirkehistorien* subjekt for verdensherredømmet og forstås som en politisk eller verdslig magt.¹¹ Det er helt overvejende kejserne, der tegner billedet af romermagten, og det er kendetegnende, at de i de sidste 3 bøger

⁹ Se T. D. Barnes, "The Editions of Eusebius' Ecclesiastical History", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 21 (1980), 191-200, og R. Laqueur, *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, (Arbeiten zur Kirchengeschichte; Berlin & Leipzig: 1929).

¹⁰ Se A. Louth, "The date of Eusebius' *Historia Ecclesiastica*", *Journal of Theological Studies* 41, (1990), 111-123, sml. W. Tabbernee, "Eusebius' 'Theology of Persecution': As Seen in the Various Editions of his Church History", *Journal of Early Christian Studies* 5 (1997), 319-334.

¹¹ Jf. f.eks. VI 21,1; VII 30,19.

spiller en langt større rolle end i de første syv. I de første bøger optræder de i mange sammenhænge blot som kronologiske markører.¹² Kronologien i *Kirkehistorien* er relativ i den forstand, at der ikke knyttes an ved AUCtid eller olympisk tid. Det betyder, at der ikke er noget teknisk år nul, der kunne markere et udgangspunkt eller en oprindelse. I stedet fremstår kejserkronologien som det bærende kronologiske skelet. Kejserskift noteres altid, også selv om en fortælle-sammenhæng dermed afbrydes,¹³ og ofte indskydes en metatekstuel kommentar, der relaterer det fortalte til kejserkronologien. Dette sker gerne i forbindelse med emneskift, men er især fremtrædende i forbindelse med de løbende markeringer af bispevalg. Den nære sammenknytning af kejser- og bispesuccession viser på den ene side, at kirken på sin vis har sin egen kronografi, på den anden side, at denne kronografi er afhængig af en 'officiel' romersk tidsregning. Kejserkronologiens dominans betyder umiddelbart, at kirkens kronologiske virke sker inden for rammerne af Romerriget. Noget lignende gør sig gældende i forbindelse med de geografiske rammer for kirken. Selv om kirkens historie principielt er universel, finder den i praksis sted inden for rammerne af Romerriget.

Det kan her umiddelbart konstateres, at kirken i *Kirkehistorien* indgår i en bykultur og præsenterer sig som værende til stede i alle byer i Romerriget:

Man kunne se, at kirkens ledere hver især af alle forvaltere og statholdere blev tilkommet anerkendelse. Hvorledes kan man beskrive de enorme forsamlinger og mængderne af sammenstimlede i enhver by, og den bemærkelsesværdige tilstrømning til bedehusene? Af den grund var de ikke længere tilfredse med de gamle bygninger og rejste fra grunden i alle byerne kirker, der var rummelige i bredden, (VIII 1,5).¹⁴

Omtalen af de kristnes anerkendelse hos de verdslige magthavere knyttes her sammen med en beretning ikke blot om stor tilslutning, men også om synlig tilstedeværelse i alle byer.¹⁵ Med kirkens tilstedeværelse og synlighed i byerne kommer den til stede i et rum, som også er forfølgelsens primære sted. Forfølgelsen kan således bestå i, at de kristne smides ud af byen og markerne omkring byen, også selv om det enkelte gange understreges, at forfølgelsen geografisk også dækker landområderne.¹⁶ Forfølgelserne kan i forlængelse heraf anskues som en kamp mellem de kristne og deres modstandere, der har et stærkt offentligt aspekt.¹⁷ Dette fremgår med al tydelighed, da en i øvrigt unavngiven velanset mand nedriver ediktet, der er opslået "tydeligt og

¹² F.eks. III 13.

¹³ Se f.eks. VI 8,6-7, hvor fortællingen om Origenes, specifikt hans undervisning, helt bliver afbrudt med oplysningen om Antoninus (Caracallas) tronbestigelse, hvorefter beretningen om Origenes' undervisning først genoptages i kap. 14.

¹⁴ Oversættelserne er foretaget af Marie Verdoner. Den benyttede græske udgave er: *Eusebius, Die Kirchengeschichte*. Herausgegeben von Eduard Schwartz und Theodor Mommsen. Zweite, unveränderte Auflage von Friedhelm Winkelmann, (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der Ersten Jahrhunderte 6,1-3; Berlin: 1999).

¹⁵ En lille, helt kristen by i Frygien omtales dog som noget særligt, VIII 11,1.

¹⁶ Se IX 3; 5, 10,12; sml. VII 11,10-17 og III 33,2.

¹⁷ Se hertil også D. Mendels, *The Media Revolution of Early Christianity. An Essay on Eusebius's Ecclesiastical History*, (Grand Rapids, Michigan & Cambridge, England: 1999).

offentligt" og kundgør den diokletianske forfølgelse.¹⁸ Kristendommen præsenteres generelt som en offentlig religion, og der skabes et offentligt rum for dyrkelsen af den kristne gud. Det er byerne – Romerrigets byer, der først og fremmest er den geografiske platform for udfoldelsen af kristendommen.

Især de romerske metropoler præsenteres her som væsentlige for kirken, ikke umiddelbart i kraft af deres verdslige status, men fordi de er steder for den apostolske succession. Det drejer sig primært om Rom, Aleksandria, Antiokia og dertil Jerusalem, der står som primære bærere af kristen identitet og i forlængelse heraf fremstår som steder, de kristne kan knytte oprindelig-hed og dermed autoritet til.¹⁹ I den forbindelse kan det bemærkes, at Rom ikke direkte tillægges nogen særstatus, hvilket muligvis kan ses som en konsekvens af værkets udpræget græske tilgang, der betyder at en lang række østromerske bispesæder og områder løbende omtales, mens de vestlige egne af Romerriget er langt mere sparsomt repræsenteret.²⁰ Alligevel fremstår Rom som det mest væsentlige bispesæde. Dette fremgår af, at den romerske bispesuccession i særlig grad bærer den kirkelige kronografi,²¹ men dertil kommer en række passager, der fremhæver romermenighedens betydning. Dette sker gennem en anerkendende omtale af menighedens høje alder og hævdvundne skikke,²² men især når menigheden spørges til råds, eller når kommunikation med den ligefrem indgår i en afgørelse om ortodoksi.²³ Rom fremstår på denne baggrund som en art strukturerende centrum for det kirkelige liv. Dertil kommer, at Rom tillægges en særlig værdi som stedet for nedkæmpelsen af kirkens modstandere, hvilket kommer til udtryk, da Konstantins indtog i Rom beskrives, men især i, at kampen mellem Simon og Peter henlægges til Rom.²⁴ Hermed synes det, at Rom i særlig grad tillægges en symbolværdi, uden at

¹⁸ ἐν προφανεῖ καὶ δημοσίᾳ VIII 5. Sml. IX 5,2.

¹⁹ Se herimod Satran, der undersøger de romerske byers betydning i Eusebs værk, men ser sig ude af stand til at afgøre, om Euseb tillægger dem en positiv eller negativ status, og derfor må konkludere: "Eusebius [...] is deeply conscious of the importance of the cities of the Roman Empire in the expansion of Christianity. This perception, however is no less deeply caricatured, and reduces the urban experience to the quality of a theatrical backdrop, the arena in which the ecclesiastical and political fortunes of the early Church can be observed," D. Satran, "The Idea of the City in Early Christian Thought: Caesarean Perspectives", i *Caesarea Maritima. A Retrospective after two Millennia*, red. A. Raban & K. G. Holum, (Leiden, New York, Köln: 1996), 531-540 (540). Som det fremgår, anser Satran ikke den rolle, byen spiller hos Euseb som ramme for den tidlige kristendom, for at være af nogen videre betydning.

²⁰ Se f.eks. VII 5,1; 24,1; VIII 6,8-10; VIII 12,1; 13,1, samt V 1,1; VII 3; 7,5.

²¹ Således også A. Hamilton, "Easter Communion: The Local Church and the Universal Church", *Pacifica* 8 (1995), 245-273 (253).

²² Jf. IV 23,9-10; VI 14,10.

²³ VII 9,1; 30,19.

²⁴ IX 9; II 15. "Eusebius presents Rome as the place where the struggle for the peace of the church is decisively engaged. As the centre of the Empire, it is the symbolic centre of the world to which the gospel is preached and also the natural centre of diabolic resistance to the gospel," (Hamilton, "Easter Communion...", 254).

dette altså fører til en eksplicit privilegering af det romerske bispesæde.²⁵ Den løbende omtale af successionen på de tre øvrige bispesæder medvirker her til at fastholde en symmetrisk relation mellem bispesædet i Rom og de øvrige (markante) bispesæder, således at der ikke sker nogen eksplicit hierarkisering. Hvad angår de øvrige væsentlige bispesæder, så kan det konstateres, at Jerusalem ikke tillægges nogen særlig status, og at Antiokias rolle er relativt lille, mens Aleksandria i høj grad iscenesættes som bærer af en væsentlig kristen tradition, ikke mindst via beretningen om terapeuterne.²⁶ Når det tages i betragtning, at Rom ikke direkte gøres til hovedsæde for kristendommen, kan det siges, at der opbygges en binær polaritet med Aleksandria og Rom som centre.

Selv om østlige, ikke-romerske områder enkelte gange omtales, spiller kristendommen uden for Romerriget reelt ikke nogen stor rolle. De bærende bispesæder er alle placeret inden for Romerrigets grænser, ligesom kejserkronologien og stort set hele interaktionen mellem myndigheder og kirke præsenteres som en interaktion med romermagten. Dette kan muligvis tilskrives, at Romerriget på sin vis opfattes som hele verden eller i det mindste som de kristnes verden.²⁷ De diokletianske forfølgelser markeres i hvert fald som universelle, selv om omtalen af dem begrænses til den sydøstlige del af middelhavsområdet.²⁸ Romerriget fremstår i den forstand som kirkens grænse og som hele verden, også selv om denne opfattelse kan modsiges på fortalt plan.²⁹

Alt i alt kommer Romerriget til at udgøre en overordnet politisk-geografisk struktur, der både kommer til udtryk i de kronologiske angivelser og i det geografiske rum, fortællingen udspiller sig i. Romerriget fremstår dermed som centrum for kristendommen, og denne betydning understreges i det mindste delvist af den betydning, væsentlige romerske byer tillægges som kristne byer og i forlængelse heraf af Roms funktion som strukturerende centrum. Samtidig transcenderes dette konkrete rum både i markeringer af kirkens universalitet og de i lejlighedsvis notitser om ikke-romerske folkeslag, som dog forbliver marginale i fortællingen.

3. Integration af kirken og Romerriget.

Generelt kan det siges, at kristendommen og Romerriget, som fortællingen skrider frem, i stigende grad bliver sammenfiltrede. I starten af værket er der

²⁵ Se i modsætning hertil V. Twomey, *Apostolikos Thronos. The Primacy of Rome as reflected in the Church History of Eusebius and the history-apologetic writings of Saint Athanasius the Great*, (Münsterische Beiträge zur Theologie 49; Münster: 1982), f.eks. s.135-136.

²⁶ Se II 17 og II 16 om Markus i Aleksandria. Sellew noterer her, at Euseb ikke citerer nogen autoritet for denne tradition og konkluderer, at Euseb "seems to be inventing the story," P. Sellew, "Eusebius and the Gospels", i *Eusebius, Christianity, and Judaism*, red. H. W. Attridge & G. Hata, (Studia Post-Biblica 42; Leiden, New York, Köln: 1992), 110-138 (116).

²⁷ Se VII 31 og X 9,6.

²⁸ Se VIII 6,10 og 13,7.

²⁹ Se III 8,10-11.

således ikke tale om nogen markant interaktion mellem de kristne og det omgivende samfund. De to størrelser fremstår som adskilte, og relationen mellem dem begrænser sig til mission og forfølgelse. Som en forsmag på en kommende nærmere sammenknytning af Romerriget og kristendommen optræder dog Tiberius, der igennem sin anerkendelse af kristendommen får funktion af prototype for Konstantin:

Selv om det romerske senat således afviste meddelelsen om vores frelser, bevarede Tiberius den mening, han også havde før, og havde intet ondt mod Kristus' lære i tankerne (II 2,3).

Fokus hviler som i dette citat i høj grad på den positive relation mellem kristendom og kejsermagt, der er kendetegnende for de gode kejsers regeringsperioder. Der citeres eller refereres flere kristendomsvenlige kejserlige reskripter, af hvilke det fremgår, at kejserne søger at begrænse forfølgelserne.³⁰ Hermed minimeres ethvert tegn på, at forholdet mellem Rom og kristendommen skulle være modsætningsfyldt, eller at der skulle foregå nogen form for systematisk forfølgelse af kristne.³¹ Samtidig nævnes de kristnes verdslige status og rigdom stadigt oftere, som fortællingen skrider frem.³² Der tales om kristne i kejserens husholdning, om kristne soldater og venner af kejseren, om kristne, der fremstår som lokale ledere, og om kristne, der er populære blandt ikke kristne for deres lærdom.³³ I den forbindelse kan den vægt, der hviler på omtalen af rige og verdsligt anerkendte martyrer, forstås som et led i et forsøg på at vise, at kristendommen er de herskende klassers religion, og at kristendom og deltagelse i det offentlige liv principielt godt kan forenes. Samtidig synliggøres det, at de forfølgende myndigheder rammer sig selv med forfølgelserne, for så vidt som de forfulgte kristne egentlig hører til i forfølgernes sociale gruppe. Dermed fremkaldes langsomt et billede af de kristne som en del af det omgivende samfund, også selv om der er enkelte undtagelser.³⁴

Det generelle billede af en positiv relation mellem romermagt og kirke ledsages af nogle mere eller mindre udtalte bestræbelser på at bortforklare forekomsten af kristenforfølgelser. Kejserne beskrives her som allerede nævnt dels som dem, der holder igen under forfølgelser, dels som vildledte, ligesom forfølgelserne tilskrives tyranniske enkeltkejsere, der i forvejen er belastede.³⁵

³⁰ III 33; IV 9 og 13.

³¹ Dette træk påpeges også af J. Sirinelli, *Les vues historiques d'Eusèbe de Césarée durant la période pré-nicéenne*, (Paris 1961), 416s.

³² Se f.eks. VI 43,12; VII 15,1; VIII 9,6. Chesnut noterer, at "The truly important thing was how people stood in the eyes of God, not their material successes and failures," G. Chesnut, *The First Christian Histories. Eusebius, Socrates, Sozomen, Theodoret, and Evagrius*, (Macon, GA: 1986), 41. *HE's* fortæller ville næppe være uenig i dette udsagn, men på det fortalte plan kommer en anden virkelighed også til udtryk.

³³ Se f.eks. VII 15; 32,3.8-12; VIII 1,2. I VI 4,1 omtales forfølgerne som Origenes' landsmænd, "τῶν αὐτοῦ πολιτῶν", hvorved en forestilling om forfølgere og kristne som del af samme gruppe formidles.

³⁴ VII 10,5; sml. VII 11,18; 30,8-9.

³⁵ Had til den forrige kejser er to gange årsag til forfølgelse (VI 28; 39). Valerian forledes af en 'troldmand' til at forfølge (VII 10,3-4, sml. VII 30, 20-21).

Der trækkes i høj grad på en diskursiv modsætning mellem den gode og den onde kejser,³⁶ hvor den gode kejser gerne omtales som *basileus*, mens den dårlige snarere får betegnelsen tyran.³⁷ Hvis vi ser på Maximin, så mangler han en række af de kvaliteter, der kendetegner den gode kejser:

Storheden af det herredømme, som ufortjent var overgivet ham, kunne han ikke bære. Derimod greb han af mangel på fornuftig og kejserlig sans tingene vulgært an og frem for alt var han udstyret med en urimeligt opblæst pralende sjæl, endogså over for hans rigsfæller, der stod over ham i alle henseender, i fødsel, i opdragelse, i dannelse, i værdighed og forstand, og væsentligst af alt, i besindighed og dyrkelse af den sande gud (IX 10,1).

Denne karakteristik af Maximin udbygges i en række passager, hvor han helt grundlæggende beskrives som *δυσσεβέστατος* og *μισόκαλος* eller ligefrem *θεομισής* og samtidigt som en lærer i ondskab, der er grundlæggende afhængig af sin overtro.³⁸ Maximins herredømme er præget af vold og overgreb på undersåtterne, og selv er han fej, gemen, umandig, og dertil amoralsk.³⁹ Beskrivelsen af Maximin, der dør ikke mindre end fire gange i *Kirkehistorien*,⁴⁰ udgør den mest omfattende karakteristik af den onde kejser, men adskiller sig i øvrigt ikke væsentligt fra beskrivelserne af andre tyranner.⁴¹ Maxentius, der også besidder en lang række konventionelle tyranttræk,⁴² skiller sig dog lidt ud, idet han lader som om, han er kristen:

Maxentius, som skaffede sig magten over Rom, foregav i begyndelsen vores tro for at behage og smigre romernes folk [...]. Han lod som om, han var from, for at synes venlig og meget mild i sammenligning med forgængerne. Dog var han ikke som håbet; det viste han med sine gerninger, for han løb ind i enhver ugudelig gerning; han forsømte ingen skændselsgerning eller udsvævelse og fuldførte ægteskabsbrud og alskens fordærv, (VIII 14,1-2).

Der sker her en karakteristisk sammenknytning af kristen tro og moralsk handlen, idet Maxentius' skinkristendom først afsløres via hans 'skændselsgerninger', selv om hans religiøse praksis også får en rolle her. Generelt foretages der en sammenkædning af tyranni og dæmoni, som etableres via den markante sammenknytning af tyranni og polyteistisk religiøs praksis, men også tager form i en række tvetydige passager, hvor der ikke skelnes klart

³⁶ Se hertil Chesnut, *The First Christian Histories...*, 81-82 og 126, hvor han beskriver en udvikling i Eusebs syn på, hvad der konstituerer en god kejser fra udelukkende at være den ikke-forfølgende kejser til et mere nuanceret standpunkt.

³⁷ Således Maximin og Maxentius, f.eks. IX 1,1; 2-4.

³⁸ Jf. IX 1,1; 2; 6,4; 8,2 samt VIII 14,7-12.

³⁹ *δειλῶς, καὶ δυσγενῶς καὶ ἀνάνδρως* IX 10,4. Han formår også at sænke moralen i hæren (IX 3).

⁴⁰ IX 9,1.12; 10,6.15, jf. R. M. Grant, *Eusebius as Church Historian*, Oxford 1980, 159.

⁴¹ F.eks. Domitian (III 17), Nero (II 25) og Licinius (X 8). Maximian nævnes ikke med navn på noget sted, men beskrives som "*ἀνοσίτου καὶ δυσσεβεστάτου*" (VIII 13,15). Heller ikke Galerius nævnes med navn på noget tidspunkt, hvilket medfører tvetydighed, se VIII 4 og 16-17.

⁴² Han dyrker trolddom, er herskesyg og pengegrisk og begår mord og hor; VIII 14,1-6; IX 9,3.

mellem djævelen og tyrannen.⁴³ En modvilje mod at navngive den tyranniske kejser, der måske udspringer af et ønske om at udøve *damnatio memoriae*, skaber i disse passager uklarhed og medvirker til at demonisere og de-individualisere kejseren. Den forfølgende kejser kan derfor optræde som en unavngiven tyran, der repræsenterer det dæmoniske. Tyrannerne fremstår alt i alt som uforstandige, ugudelige og overtroiske herskere, der benytter sig af list og rænker, ligesom de anvender vold. Personligt er de løsslupne og pengegriske, og deres styre er præget af almindelig nedgang for hele riget. Når kristenforfølgelserne ses som et udslag af de tyranniske kejsers volds-herredømme, så står det samtidig klart, at normaltstanden i Romerriget i *Kirkehistorien* ikke er forfølgelse.

Fra og med slutningen af 8. bog bliver kirkens historie svær at adskille fra kejserhistorien.⁴⁴ Formalt understreges udviklingen i forholdet mellem kristendommen og Romerriget med et skift i stil fra 1. til 2. del af værket. Dette skifte kan på fortælleplan ses forklaret med, at fremstillingen nu er nået frem til fortællerens egen tid, og det kan tages som udtryk for en redaktionel brudlinje, men dette ændrer ikke på, at overgangen fra en episodisk, staccato-agtig fremstilling i de første 7 bøger til en sammenhængende fortælling i de tre sidste fremhæver integrationen af kirken i verden. Først herfra fortælles historien som én historie. Integrationen kan yderligere ses understreget dels i den øgede brug af kristennavnet, der forekommer i slutningen af værket, dels i en øget applikation af termer hentet fra græsk-romersk kultur og religiøsitet på kristendommen.

Den stigende integration af Romerriget og kirken rejser spørgsmålet om magtrelationen mellem de to parter. Her kan det konstateres, at Romerriget i den fortalte verden har gavn af kristendommen. Dette bliver f.eks. tydeligt i beretningen om regnmiraklet, hvor de kristne soldaters bøn om vand udvirker et tordenvejr, der driver fjenderne i døden.⁴⁵ Fortællingen følger umiddelbart efter beretningen om forfølgelsen i Vienne / Lyon og kan ses som en art markeret genoprettelse af en normaltstand efter den anormale forfølgelse, men viser også tydeligt romermagtens nytte af kristendommen, og reelt dens afhængighed af den. En lignende afhængighed er til stede i følgende:

For før det romerske herredømmes krig mod os, dengang herskerne levede i venskab og fred med os, blev det tildelt så stor en velstand af goder og så gode år at ingen ord kan dække. Da sad de øverste magthavere over hele riget i fulde ti og tyve år. De tilbragte livet under hel og stabil fred med festdage og muntre forsamlinger, overflod og glæde. Således havde de uafbrudt vækst og daglig stor fremgang for herredømmet, da de pludselig hævdede freden med os og igangsatte en uforsonlig krig. De havde endnu ikke afsluttet denne manøvrer andet år, da noget nyt, der angik hele riget skete og vendte op og ned på alt, (VIII 13,9-10).

Efter denne beskrivelse af de næsten paradisiske tilstande i Romerriget følger

⁴³ Se VIII 4, sml. IX 2, hvor Maximin omtales som *misokalos* med et prædikat, der i øvrigt anvendes om djævelen, og X 4,26, hvor der generelt tales om "fjender" uden at det gøres klart, hvem disse fjender er.

⁴⁴ Se overgangen til kejserhistorie i VIII 13.

⁴⁵ V 5.

registreringen af kejserens sygdom og rigets deling. Det fremgår klart af sammenhængen, at de ulykker der rammer riget skyldes den indledte krig mod de kristne. Det bliver dermed klart, at Romerrigets ve og vel afhænger af dets forhold til kristendommen, og at det i den forstand er underlagt kirken. Dette kommer også direkte til udtryk i beretningen om en magtkamp mellem en unavngiven biskop og Filip Araberen, hvor biskoppen har succes med sit krav om, at kejseren skal stå på den bodfærdiges plads i kirken.⁴⁶ Det kan også antages, at kvinder, sammen med børn, gamle og svagelige vælges som emner for martyrberetningerne, fordi deres bekendelse og vægring mod at ofre i særlig grad udstiller forfølgernes uformåenhed over for kristendommen.⁴⁷ Selv de svageste kristne er stærkere end de forfølgende myndigheder. Generelt kan kirken ikke betragtes som underlagt den romerske øvrighed.

Imidlertid er magtrelationen mellem de to parter mindre asymmetrisk, end der er lagt op til i det foregående. Alene det, at den biskoppelige kronologi er underlagt kejserkronologien, og at kejserne er blandt de få, der aktivt handler i *Kirkehistorien*, peger henimod en anden magtfordeling, som understøttes af en identitet som forfulgt, som er grundlæggende for de kristne i *Kirkehistorien*. Med den positive beretning om kejser Aurelians rolle som kirkelig konfliktløser i forbindelse med striden med Paulus af Samosata, og det forhold, at Filip Araberens gode relation til kirken tilsyneladende påvirker tilgangen til kristendommen,⁴⁸ får romermagten også en mere positiv rolle at spille for kirken. Relationen mellem kirken og romermagten tager sig mere eller mindre ud som et jævnbrydigt forhold, der også delvist etableres gennem en parallel organisation af kirke og kejsermagt som to parter, der begge er underlagt universets Gud.⁴⁹

I begyndelsen af den 8. bog beskrives den diokletianske forfølgelse som straffen for biskoppernes moralske fald. Faldet giver sig bogstaveligt udslag i, at kirkerne rives ned. Hermed står kirken i fare for at lide samme skæbne som jøderne led på grund af deres anomi over for Kristus. Belejringen af Jerusalem forudgriber i forlængelse heraf situationen under Maximin, hvor hungersnød, pest og sygdom breder sig.⁵⁰ Mens Jerusalem og ifølge *Kirkehistorien* også jødedommen går under, griber Gud dog ind over for forfølgelsen af de kristne, fordi de er hans folk – en status jøderne definitivt har mistet. På den måde får

⁴⁶ VI 34.

⁴⁷ VI 41,15-22, sml. VII 11,20. Clark skriver om kvindelige martyrer mere generelt: "women always achieve a significance probably out of proportion to their actual numbers. On the one hand they constitute strong 'apologies' for the Christian faith: their sufferings and deaths are frequently said to be the occasion for pagans to reflect on the senselessness of torture, and even to convert. And second, the valor of these Christian women sent out a strong message to Christian men as well: if even 'the weak' could endure such sufferings and not falter for the sake of Christ, they might also serve as spurs for Christian males to reflect on their own loyalties," E. Clark, "Eusebius on Women in Early Church History", i *Eusebius, Christianity, and Judaism*, red. H. W. Attridge og G. Hata, (Studia Post-Biblica 42; Leiden, New York, Köln 1992), 256-269 (259s).

⁴⁸ VI 34-36; VII 30,19.

⁴⁹ Se f.eks. II 2,6; VII 11,8; VIII 1,7.

⁵⁰ Se III 6 og IX 8.

forfølgelsen nærmest karakter af en tugtelse af de kristne, der har sin parallel i beretningen om Guds tugtelse af bekenderen Natalius, der er blevet kætter, men som qua sin status som bekender skal reddes.⁵¹

Forfølgelsernes afslutning kan i forlængelse heraf på mange måder ses som en nygrundlæggelse af kirken, der bogstaveligt giver sig udslag i kirkebyggeri. Med nygrundlæggelsen af kirken følger imidlertid, at kejseren i særlig grad bliver de kristnes beskytter.⁵² Guds og Konstantins handlinger skildres i slutningen af værket parallelt,⁵³ og den tidligere fremhævelse af biskopperne erstattes med fremhævelsen af kejseren. Kirkens krise overvindes dermed med Konstantins magtovertagelse. Konstantins positive indstilling til kristendommen er imidlertid på flere måder foregrebet i starten af værket, nemlig i omtalen af Tiberius' velvilje over for den nye lære, men også på et andet plan i kraft af brevvekslingen mellem Abgar og Jesus i slutningen af første bog.⁵⁴ Med Abgars status som konge vises nemlig for det første hen på kristendommens potentiale som magthavernes religion, og det forhold, at hele hans befolkningen går over til kristendommen, markerer igen kristendommens potentiale som en art rigsreligion. Helbredelsen af Abgar samt hans omvendelse ved Jesus' discipel Thaddæus kan for det andet tillægges status af en figurativ foregribelse og implicit legitimering af Konstantins overgang til kristendommen. Legitimeringen af Konstantin tager for alvor form med Moses-Konstantintypologien i forbindelse med slaget ved den milviske bro, og i det hele taget konstruktionen af sejren over Maxentius som en befrielse af romerne og som religiøs styrkeprøve, der viser den kristne Guds overlegenhed.⁵⁵

Hvis vi ser på *Kirkehistoriens* beretning om den tidlige kirkes historie som en fortælling om at vinde magten over et offentligt Romersk byrum, og her især over Rom, der som nævnt er stedet for afgørende 'magtkampe', så afgøres denne kamp med Konstantins sejr over Maxentius og hans indtog i Rom.

4. Romerriget teologisk tydet

Romerriget tydes i *Kirkehistorien* teologisk som del af Guds plan med menneskene og udgør i den forstand mere end en historisk geo-politisk ramme for den tidlige kristendom. Den teologiske tydning er allerede synlig i indledningen til værket, hvor samtidigheden af Augustus og Jesus understreges,⁵⁶ men kommer frem for alt til udtryk i konstruktionen af Konstantin, der, bl.a. fordi hans forhold til Licinius ikke er helt klart, i mange henseender blot fremstår som repræsentant for den gudelskede kejsertype. Der synes at være tale om en form for skæbnefællesskab, der lader kristendommen fremstå

⁵¹ V 28,8-12.

⁵² Se IX 9a,12.

⁵³ Se IX 7,16; 8,15; 9,1; X 2,1; 4,17-20, samt IX 9,5-8; 10; X 4,60-61; 8.

⁵⁴ I 13; II 2.

⁵⁵ IX 9.

⁵⁶ Samtidigheden betones i I 2,23 og IV 26,7-8. Sml. Euseb *PE* I 4; *DE* III 2,37; 7,30-35; VII 2,22 og VIII 3,13-15.

som opfyldelse af Romerriget og Konstantin som opfyldelse af kristendommen. Fællesskabet er dog ikke, som det er fremgået, udbygget med en eksplicit kristen Romideologi eller en entydig kristen semiotisering af Rom som et særligt sted for kristendommen.

Den fred, de kristne opnår ved forfølgelsernes ophør, falder i overensstemmelse med dette skæbnefællesskab sammen med fred og enighed mellem kejserne,⁵⁷ ligesom den fremstår som en realisering af en afgørende kvalitet ved kirken.⁵⁸ Med doksologien mellem 9. og 10. bog understreges netop dette aspekt:

Gud den almægtige og alletings konge ske tak for alt, og stor tak ske også vores sjæles frelser og forløser Jesus Kristus, gennem hvem vi altid beder om, at en sikker og urokkelig fred fra uroligheder både udefrakommende og i sindet bevares for os, (IX 11 / X 1).

Bønnen tilhører sprogligt en anden orden end den øvrige fremstilling, og udgør i kraft heraf et fingerpeg om, at freden tydes teologisk i lyset af forestillingen om det eskatologiske fredsriges.⁵⁹ Dermed antydes det, at 10. bog ikke blot er værkets slutning, men også historiens. Dette aspekt understreges i og med Tyrosprædikenen, der citeres i 10. bog, og som kan forstås som en frelseshistorisk prisme, som især den forudgående forfølgelse ses igennem. Tyrosprædikenen gentager på forskellige (allegoriske) niveauer kirkens historie og løfter den op fra et historisk/bogstaveligt til et spirituelt samt eskatologisk plan.⁶⁰ Dette kommer bl.a. til udtryk i sammenstillingen af inkarnationen og forfølgelsernes ophør og det kommende fredsriges.⁶¹ Her etableres der en klar parallel mellem Konstantins og Jesus' gerning, og Konstantins magtovertagelse fremstår i lyset heraf som en etablering af et semi-eskatologisk rige.⁶² Med Konstantin synes historiens slutning nået, og det er

⁵⁷ IX 9,12.

⁵⁸ Sml. I 2,23 og VIII 13,9-10, hvor bl.a. den varige (augustæiske) fred sættes som forudsætning for kristendommens komme. Chesnut taler ligefrem om Eusebs "equation of the Pax Romana with the eschatological Kingdom of Peace," Chesnut 1986, 79. Se hertil Thielmans forbehold, F. S. Thielman, "Another Look at the Eschatology of Eusebius of Caesarea", *Vigiliae Christianae* 41 (1987): 226-237.

⁵⁹ Sml. *Theoph* III 1-2.

⁶⁰ Se f.eks. X 4,46, der paralleliserer Jesus' opstandelse med kirkens genopførelse og de kristnes kommende opstandelse. Smith kommer i sin undersøgelse af retorikken i Tyrosprædikenen i overensstemmelse hermed frem til at "Eusebius' panegyric is firmly rooted in history; it is an account of the development and progress both on the earthly and the spiritual level. In the end, it is a discourse about the significance of a certain moment in time – the day of consecration – which, he argues, has proved the triumphant fulfillment of promises made to the earthly Church and guarantees the future fulfillment of promises made about the Heavenly Church." C. Smith, "Christian Rhetoric in Eusebius' Panegyric at Tyre", *Vigiliae Christianae* 43 (1989), 226-247 (239).

⁶¹ X 4,11-12. Sml. Euseb, LC 16 og *Theoph* III,1.

⁶² Se hertil dog Ulrichs forbehold, J. Ulrich, "Eusebius als Kirchengeschichtsschreiber", i *Die antike Historiographie und die Anfänge der christlichen Geschichtsschreibung*, red. E.-M. Becker, (Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 129; Berlin, New York: 2005), 277-287 (282), samt M. Wallraff, "Protologie und Eschatologie als Horizonte der Kirchengeschichte? Das Erbe christlicher Universalgeschichte", i *Historiographie und Theologie. Kirchen-*

kun Licinius' genoptagede forfølgelse i slutningen af 10. bog, der reelt muliggør kirkens fortsatte eksistens i tid. Det semi-eskatologiske konstantinske rige reduceres med Licinius' fald til en epoke i kirkens fortsatte historie. Den konstantinske æra tillægges således afgørende betydning, men får altså ikke afsluttende karakter.

Samtidig kan Licinius' genoptagelse af forfølgelserne ses som en styrkelse af den nære sammenknytning af Romerriget og kristendommen. Det sker ved at hans handlinger beskrives som barbariske og som uromerske. Fra starten af værket er kristendommens sammenknytning med Rom ledsaget af en sammenknytning med civilisation.⁶³ I *Kirkehistorien* understøttes således fortællingen om Romerriget som et (ikke-tilfældigt) højdepunkt i en række af civilisationer, men denne fortælling knyttes nært til kristendommen. Dermed åbnes der samtidig for en transformation af barbar-begrebet i retning af en betydning af det ikke-kristne.⁶⁴ I den forbindelse er netop Licinius interessant, idet han både knyttes til tyranni og barbari, såvel som til kætteri.⁶⁵

Hvorfor opregne hans påhit angående ægteskab eller hans omkalfatringer med henblik på de døende, hvormed han vovede at omgå romernes gamle love, som var givet godt og vist, mens han i stedet indførte nogle barbariske og rå, i sandhed ulovlige og lovstridige love (X 8,12)

Mens relationen til det barbariske er entydig, er det kætterske element mindre tydeligt, men det ses bl.a. i, at Licinius' love beskrives som påhit (*kainotomia*) med et begreb, der ellers anvendes om kætterier, og tilsvarende beskrives Konstantins afsløring af Licinius' bedrageri som en gendrivelse med et begreb, der i øvrigt bruges om biskoppernes behandling af kættere.⁶⁶ På trods af de redaktionelle bestræbelser på at udskrive Licinius af *Kirkehistorien* efter hans brud med Konstantin og Konstantins sejr, synes han umiddelbart at sætte spørgsmålstegn ved den relation mellem kristen og verdslig magt,⁶⁷ der når sit højdepunkt med Konstantin. Han inkarnerer et uforudsigelighedsprincip, der ikke passer til den autoritative fortolkning af historien, der lægges ud, men i

und Theologiegeschichte im Spannungsfeld von geschichtswissenschaftlicher Methode und theologischem Anspruch, red. W. Kinzig/H. Leppin/G. Wartenberg, (Arbeiten zur Kirchen- und Theologiegeschichte 15; Leipzig: 2004), 153-167 (161): "Offensichtlich falsch ist jedenfalls die immer noch gelegentlich vertretene Auffassung, der zufolge hier Konstantin in die Rolle des eschatologischen Heilsbringers einrücke, denn die Erstfassung des Werkes ist lange vor Konstantin geschrieben." Som det fremgår, bedømmer Wallraff Konstantins rolle i *HE* med udgangspunkt i en oprindelig udgave af værket, i hvilken Konstantin ikke var med.

⁶³ Se I 2,19, sml. X 4,18.

⁶⁴ Bowersock mener, at skellet mellem græker og barbar transformeres i 2.-3. århundrede, hvor den kulturelle differens presser sig på og kommer til udtryk i fantastisk litteratur, der fremmer tolerance: "Fiction, and perhaps fiction alone, signals the disappearance of barbarism as a conceptual means of asserting the superiority of Graeco-Roman culture. The old standard of Hellenism broke down in the second and third centuries, and in doing so it made way for a new kind of Hellenism, an ecumenical Hellenism that could actually embrace much of what was formerly barbaric," G. W. Bowersock, *Fiction as History. Nero to Julian*, (Sather Classical Lectures 58; Berkeley, Los Angeles, London: 1994), 53.

⁶⁵ Se V 1,57; VIII 14,3 og især X 4,18 og 8,12, samt VIII 13,14; IX 9,12; X 8.

⁶⁶ X 8,6.12.

⁶⁷ Jf. X 9,5.

stedet sætter den under pres. Idet fortællingen om ham bindes ind i en fortælling om den onde kejser, og han yderligere ligefrem knyttes til uromersk og kættersk praksis, ender det dog med, at beretningen om ham, set som et element, der yder modstand mod den overordnede fortælling, reelt kommer til at styrke denne. Med beskrivelsen af Licinius som uromersk og kættersk fuldendes integrationen af kirken og Rom. Den dårlige kejser bliver nu den frafaldne kejser. Romersk og kristen historie såvel som identitet er smeltet sammen.⁶⁸

5. Enkelte afsluttende bemærkninger

Den læsning af *Kirkehistorien*, der i det foregående er blevet foretaget, viser, hvordan den konstantinske vending kan ses forudgrebet i værket. Med *Kirkehistorien* får de kristne en fortid, der kan matche en efterkonstantinsk virkelighed. Formentlig har vi her en af årsagerne til værkets efterfølgende store udbredelse og succes. Samtidig er diskussionerne om forholdet mellem Euseb og Konstantin, som dette foredrag blev indledt med blevet mere forståelige. Vi kan se, at *Kirkehistorien*, uanset at værket blev påbegyndt før Konstantins storhedstid, understøtter en fortælling om Konstantin som den kristne befrier af et Romerrige, der er undertrykt af tyranners overtro og voldsherredømme. Samtidig befrier Konstantin kirken fra de biskopper der ikke længere kan garantere kristendommens væren sig selv lig. Hvad Eusebs hensigt eller synspunkt i de tidligere udgaver har været, må stå hen i det uvisse, men sådan som værket fremstår og er overleveret står Konstantins magtovertagelse som målet for den tidlige kristendom.

⁶⁸ Se hertil også IV 23,10, hvor romersk sædvane ækvivaleres med kristen sædvane, sml. dog II 14,5. Chesnut peger på, at Konstantins fjender i slutningen af *HE* automatisk også er fjender af Gud, (Chesnut, *The First Christian Histories...*, 135). Dette træk kommer klart til udtryk i omtalen af uspecifikke forfølgelser af kristne ifm. Licinius' fald. Sirinelli taler om en kristen kolonisering af Romerriget: „La pensée d'Eusèbe est qu'il faut coloniser l'Empire. Et toute sa vision de l'Histoire n'est sans doute en fait qu'une longue justification de ce point de vue. Ce que l'on découvre chez Eusèbe, c'est peut-être moins une théologie de l'Histoire qu'une préparation à la théologie politique,” (Sirinelli, *Les vues historiques d'Eusèbe...*, 495). I modsætning hertil fastholder Cameron, at: “the Church History was not a history of the Christian empire,” A. Cameron, *Eusebius of Caesarea and the Rethinking of History*, i *Triad Corda. Scritti in onore di Arnaldo Momigliano*, red. E. Gabba, (Biblioteca di athenaeum; Como: 1983), 71-88 (71).

KEJSAR KONSTANTIN OCH APOSTELN PAULUS*

Reinhart Staats

Kejsar Konstantins kristna tro är och förblir ett avgörande tema när det gäller att förstå denne romerske imperator. För med kejsar Konstantin börjar den kristna politikens och de kristna staternas historia. Var Konstantins religion äkta eller oäkta, synkretistisk eller enbart en fasad? Inom den teologiska och historiska forskningen diskuteras Konstantins religion fortfarande. När ett antal experter möttes för att förbereda den stora Konstantinutställningen sommaren 2007 kom de omedelbart in på frågan: Var den förste kristne kejsaren en troende? Jakande omdömen som utgår från att kejsar Konstantin åren 310-314 identifierade sig med kristendomen (Timothy David Barnes, Klaus Martin Girardet, Peter Weits) bygger på tidigare forskning om Konstantin (Joseph Vogl, Hermann Dörries, Heinrich Kraft). Men i motsats till denna forskning försvaras, som mötet i Trier visade, numera åter en negativ syn på Konstantins kristendom.¹

A. Anakronismer i forskningen om Konstantin

I studiet av varje biografisk text bör historisk forskning först och främst vinnlägga sig om att inte hamna i anakronismens fallgropar. Anakronistiska tolkningar präglar den omfattande del av forskningen om Konstantin som berör kejsarens religionspolitik, och då särskilt begreppet religionsfrihet. Man torde inom forskningen vara överens om att Konstantins toleransedikt (313) och övriga skrifter om religiös tolerans inte kan förklaras med religiös likgiltighet eller brist på kyrklig förankring. Konstantin var helt enkelt ingen realpolitiker i stil med kurfursten August av Sachsen eller Henrik IV av Frankrike, vilka ansåg det vara statspolitiskt nödvändigt att lämna en konfession för en annan. Som andra kejsare under senantiken var Konstantin

* Föredrag på den patristiska dagen 5 mars 2007. Föredragets tes har länge sysselsatt mig, se *Deutsches Pfarrerblatt* 101 (2001), 118–122. Jag vill här tacka min barndomsvän Wolfram Klein, som översatt föredraget till svenska, liksom deltagarna på den patristiska dagen för deras synpunkter. En utförligare och med fotnoter underbyggd uppsats på temat kommer att publiceras i *Vigiliae Christianae* under 2008.

¹ Av den rikhaltiga litteratur jag använt skall här endast nämnas Hermann Dörries, *Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins*, (Göttingen: 1954), Johannes Straub, *Regenartio Imperii*, I, (Darmstadt: 1977), Timothy D. Barnes, "Constantine and Christianity. Ancient Evidence and Modern Interpretations", *ZAC* 2 (1998), 274–294 samt de två utställningsbanden *Konstantin der Große, Geschichte–Archäologie–Rezeption*, red. Alexander Demandt, Josef Engmann, (Trier: 2006) och *Konstantin der Große*, red. Alexander Demandt, Josef Engmann, (Trier: 2007).

säkerligen medveten om att han regerade för den himmelska framtiden i egenskap av "Divus Augustus" (gudomlig regent).

I Konstantins kejsarpolitik kan man ofta spåra en tydlig kristen religiös motivering. Detta blir i synnerhet tydligt i "Brevet till invånarna i de östra provinserna" (Eusebios, *Vita Constantini* II: 48-63). I detta brev utlovas tolerans för de hedniska kultformerna, men inte på grund av någon aktning för hedningarnas ärliga övertygelse, inte heller för att Konstantin skulle delat en idag utbredd uppfattning, nämligen att en religion kan få nytta av en annan genom interkulturellt utbyte. Det vore en avsevärd anakronism att utgå ifrån en sådan syn på kultur och religion under hans tid. Konstantin förväntade sig att den kristna religionens sanning skulle vinna hela världen i egen kraft. Just därför inleds dokumentet med en bön: "De människor som tänker rätt måste vara vissa om att enbart de lever heliga och rena, vilka Du Gud kallat, så att de handlar utifrån dina bud. Men de som drar sig undan må behålla irrlärens tempel, för vi har din sannings ljusa hus." Detta sätt att uttrycka sig ligger inte alls i linje med kejsar Galerius' toleransedikt, som den 30 april 311 hade avslutat kejsar Diocletianus förföljelse av de kristna.

Konstantins teologi och hans religiösa tolerans utvecklas i hans *Oratio ad Sanctorum Coetrim* (efter 324). Den teologi som formuleras här bygger på idén att den kristna etiken har makt i sig själv. Som exempel kan nämnas skolbildningens attraktivitet, fattigvård, sjukbesök, helande, omsorg om döende och döda, hushållning med pengar samt värdeföremål. Den kristna etiken med sin stora attraktionskraft skulle, utan svärd och helt fridfullt, uppfostra människosläktet och leda det framåt. Guds största seger över de ogudaktigas orättvisa kan därför skönjas i korsets tecken. Korset visar på att Guds kärlek segrar utan våld. Denna kärlek är en kärlek, som i sig själv förintar de orättfärdigas brutalitet. Konstantin uttrycker sig så trosvisst i talet från 324 att det är föga förvånande att moderna historiker irriterar sig över att han inte lät döpa sig förrän år 337, kort före sin död. Men under senantiken var dop på dödsbädden inget ovanligt.

För att återgå till forskningens anakronismer vore det också anakronistiskt att tänka sig att kejsar Konstantin sympatiserade med sekteristiska grupper. Han ville tillhöra den ena katolska kyrkan, som bland annat karakteriserades av att den också var till för dem som hade begått en dödssynd. Genom botens sakrament stod alltid en dörr öppen för försoning och återförening med kyrkan. Etiska perfektionister som montanister, novatianer och donatister, alla ryktbara under Konstantins egen tid, ansåg däremot att det fanns vissa handlingar som inte kunde förlåtas och som därför förhindrade återupptagning i den kristna gemenskapen. Dessa kallades *delicta capitalia*, och var framför allt avfall från den egna tron, äktenskapsbrott och dråp/mord. Det starkt fornkyrkligt katolska intresse för etik och moral som kejsaren visade, måste tydligare beaktas i forskningen. Hans engagemang för den katolska kyrkan och den kristna etiken är väsentlig, även i sådana fall där Konstantins politik kan verka främmande för oss.

Efter att Konstantin hade blivit döpt, alltså först år 337, upplevde han själv

att han i dopliturgins mening verkligen hade blivit fri från alla synder. Historieskrivaren Eusebios tyckte sig väl minnas kejsarens sista ord: "... Nu vet jag att jag har blivit delaktig i det gudomliga ljuset" (VC IV: 61-63). Att kejsar Konstantin väntade så länge med sitt dop kan enklast förklaras av hans medvetande om att under den tid han fortfarande var kejsare med ansvar för bl.a. dödsdomar, skulle han fått leva med vetskapen om att ha begått dödssynder.

B. Kosmologiska detaljer i Konstantins lagar – förbindelse med Paulus

Efter denna introduktion kring felaktiga tolkningar av kejsar Konstantins kristna tro vill jag försöka att fördjupa den tidigare diskussionen med några nya iakttagelser. Mina teser lyder enligt följande. För det första: Konstantins religion var grundad i den fornkyrkliga skapelselärans kosmologi. För det andra: Konstantin hade en del kännedom om aposteln Paulus' liv och brev. Den åsikt som min andra tes bygger på har, vad jag vet, hittills inte presenterats och motiverats inom Konstantin-forskningen.

Ur den mycket omfattande lagstiftning för vilken Konstantin var ansvarig väljer jag här att enbart gå in på sådana lagar som helt kan förklaras ur skapelse-teologiskt perspektiv, och som uttrycker en närhet till aposteln Paulus. Vi börjar med att granska de av Konstantins lagar som alltid har ansetts utgöra bevis för Konstantins kristendom och som samtidigt är av källkritisk vikt för vårt tema.

1. En av Konstantins lagar (av den 1 okt 325, *Cod.Theod.* XVI.1.2) stadgar att man inte får förstöra det mänskliga ansiktet, inte ens kriminella människors ansikten, eftersom det mänskliga ansiktet är "bildat som till den himmelska skönhetens likhet" (*facies que ad similitudinem pulchritudinis caelestis est figurata*). Denna lag tjänade ofta som argument för Konstantins kristendom. Hermann Dörries anser att kristet inflytande otvivelaktigt föreligger, här om någonsin: Det handlar om att människan är skapad till Guds avbild och likhet med en tydlig närhet till den latinska versionen av texten om människans skapelse till Guds avbild och likhet. Men det finns en skillnad mellan bibelns skapelseberättelse och Konstantins lag. Orden i Genesis avser hela människan, inte enbart ansiktet. Konstantin har med denna lag inte skyddat andra delar av människokroppen mot brännmärkning. Av detta skäl har man i forskningen förnekat att lagen överhuvudtaget hade en kristen bakgrund. Man har även påpekat att Konstantins påstående kan jämföras med sentenser i Plotinos Enneader. Men denna parallell med Plotinos framstår mindre tydlig än likheten med latinet i Gen 1:27. Därutöver talar patristiska paralleller till Konstantins lagtext för en kristen tolkning. Så t.ex. den tidiga kyrkordningen *Didaskalia Apostolorum*: "Förändra inte ditt ansiktets naturliga gestalt, och gör det inte annorlunda än Gud har skapat det, för att du vill att människorna skall tycka om det. Och om du gör det kommer din själ att ha brist på liv och du blir förkastad" (*Didaskalia syriaca*, ed. Flemming, II.) Även i Lactantius skrift *De Opificio Dei* behandlar den betydelse människans huvud har för

skapelsesteologin. Lactantius tillhörde dessutom just den krets av teologer som fanns i kejsar Konstantins omgivning och som i Trier uppfostrade Konstantins son, Crispus.

Vi kan bättre förstå den kristna innebörden i Konstantins lag om vi betraktar de Paulus-texter i Nya Testamentet där människans egenskap som Guds avbild tolkas kristologiskt. En sådan kristologisk förståelse kommer till uttryck i den text som i senantikens kyrka blev berömd under den arianska striden: "Kristus är den osynlige gudens avbild, den förstfödde av hela skapelsen, ty i honom skapades allt i himlen och på jorden" (Kol 1:15–16). Helt nära Konstantin kommer de Paulustexter som beskriver de kristnas framtida liv med respektfulla ord om människans anlete och skådandet av den himmelska härligheten: "Ännu ser vi en gåtfull spegelbild; då skall vi se ansikte mot ansikte (*facie ad faciem*). Ännu är min kunskap begränsad; då skall den bli fullständig som Guds kunskap om mig" (1 Kor 13:12). Och vidare: "Och alla vi som utan slöja för ansiktet skådar Herrens härlighet förvandlas till en och samma avbild; vi förhärligas av denna härlighet som kommer från Herren, Anden" (2 Kor 3:18). Varför skulle kejsar Konstantin, som själv var en visionär, inte känna sig personligen tilltalad av sådana Paulus-visioner, av aposteln som först hade blivit blind efter en syn i Damaskus och sedan blivit läkt från sin blindhet genom en omvändelse (Apg 9:8-18, 22:11-13, 26:18). Detta var en Kristusupplevelse med ögonen, mitt i ansiktet!

2. *Konstantins förbud mot att korsfästa brottslingar* med motiveringen att det var en plågsam avrättningsform kan förklaras i relation till hans personliga erfarenhet av hela människans behov av frälsning (kropp och själ). *Codex Theodosianus* (CTh) innehåller emellertid inte detta förbud mot korsfästelse, men det påvisas väl av de uppgifter som har lämnats både av den hedniske kejsarbiografen Aurelius Victor (ca 350 AD) och kyrkohistorikern Sozomenos (ca 450 AD). Det är tänkbart att detta förbud mot korsfästelse ingick i Konstantins privata reskript som har gått förlorade, och som inte hör till de "leges generalis" som ingick i CTh. Så entydig som den kristna bakgrunden till korsfästelseförbudet i straffrätten är, passar det särskilt väl till Paulus "theologia crucis". Ingen annan i Nya Testamentet har så mycket som Paulus läromässigt betonat den provocerande innebörden av Kristi korsfästelse. Kristi kors får inte göras "till tomma ord" (1 Kor 1:17) eftersom ordet om korset är en dårskap för dem som går förlorade, men för oss som blir saliga, är det en Guds kraft. Ja, korset är ett *scandalum*: "Vi förkunnar en Kristus som blivit korsfäst, en stötsten för judarna och en dårskap för hedningarna" (1 Kor 1:23). På andra ställen varnar aposteln för att göra talet om korset till "tomma ord" (Gal 5:11) och för dem som är fiender till Kristi kors (Fil 3:18). I Konstantins visionära upplevelse var Kristi kors visserligen segertecknet inför triumfen över de orättfärdiga, och inte tecknet för Jesu lidande och för Frälsaren, som har "dött för oss". Detta är tydligt i synnerhet i kejsarens berömda långfredagstal, *Oratio ad Sanctorum Coetum*. Men Konstantins betoning av Kristi kors bör ändå ses utifrån apostelns undervisning om korset.

3. Konstantins *lagar om söndagen* (3 mars samt 3 juli 321) har ostridigt en kristen, och nog även en biografisk, bakgrund. Först med Konstantin blev den regelbundna veckodagen för gudstjänsten en statligt skyddad vilodag. Jag anser, att man även här bör utgå från ett skapelseteologiskt perspektiv. Att söndagen betecknades med "Dies Solis" (jfr Sonntag) och inte med det äldre språkbruk som än idag används i flera ickegermanska språk, nämligen "Herrens dag" (jfr 'domenica', 'dimanche') behöver inte betyda att Konstantin var en dyrkare av den gamla solguden. Sedan andra århundradet efter Kristus firade de kristna liturgierna Kristus som den sanna solen och "rättfärdighetens sol" (Mal 4:2). Alla kristna bör ha varit medvetna om att söndagen var "veckans första dag" och dagen för Kristi uppståndelse, och att detta hör samman med världens skapelse på skapelsens allra första dag: "Gud sade: "Varde ljus! Och det blev ljus" (Gen 1:3). Här är det klart att Paulustraditionen saknar en sådan genomgående förbindelse mellan skapelseteologi och soteriologisk ljuslära. Man kan därför ifrågasätta att Paulusbreven har utgjort en bakgrund till Konstantins lagar om söndagen, även om Paulusbreven innehåller en stark ljusmetaforik. I Första Korintierbrevet återfinner man en kristocentrisk förklaring av det naturliga ljusets skapelse på första skapelsedagen: "Ty Gud som sade: 'Ljus skall lysa ur mörkret', har lyst upp mitt hjärta, för att kunskapen om Guds härlighet som strålar från Kristi ansikte skall sprida sitt ljus" (2 Kor 4:6).

Även vilomotivet, vilket Konstantin anförde som etiskt ledmotiv för att göra "dies solis" till de kristnas gudstjänstdag, hade kanske en liturgisk, och här även av aposteln Paulus inspirerad, bakgrund. Konstantin hade inte för avsikt att med dessa lagar förvandla söndagen till en "kristen sabbat". Tillhörande bestämmelser är alltför litet rigorösa jämfört med judarnas sabbat. Vilan som motiv skall uppfattas i en offentlig och politisk mening. Andra kejsarliga yttningar vittnar om den vikt Konstantin lade vid att garantera människorna ett yttre hägn, ett lugn från krig och stridigheter. Konstantins religionspolitik och toleransen hade tanken om frid och lugn som grundval. De som tillhör en irrlära må ha samma frid, samma lugn som de troende och må njuta av den med glädje. Detta skall visa dem den rätta vägen. Ingen må besvära den andre! Var och en får leva enligt sin övertygelse. Så läser man också i ett lärobrev till de östra provinsernas invånare, författat år 324 efter segern över Licinius (VC II, 56). Sedan kejsar Augustus var temat "fred" en överordnad politisk målsättning i imperiet. Men med temat offentlig "vila" uppstod en ny politisk idé. Denna idé passar inte enbart till ledmotivet "lugn" i Konstantins lagar om söndagen, utan även till Paulus förbön "för kungar och alla som har makt, så att vi kan leva ett lugnt och stilla liv, på allt sätt fromt och värdigt" (1 Tim 2:2). Det är möjligt att denna av Paulus förordade liturgiska tradition utövade ett inflytande även på Konstantins lagstiftning. Förbönen "för kungen och alla som har makt" skulle kunna utgöra beståndsdel i en regelbunden söndagsgudstjänst redan från det första århundradet.

4. *Konstantins lagstiftning om slavarna* ger intryck av ett omedelbart inflytande från Paulus syn på slavarnas ställning inom den kristna församlingen. Vad vi känner till utgjorde slaveriet under antiken en allmänt accepterad grundval för ekonomiskt och socialt välstånd. En institutionell kritik av slaveriets ordning sätter in först efter Konstantins tid i och med att munkväsendet börjar blomstra som social rörelse. Slavar fick inte längre betraktas som ting utan skulle anses vara människor som alla andra. Johannes Chrysostomos kritik av slaveriet blev en signal i de allmänna mänskliga rättigheternas historia. När redan Konstantin träder fram med egna lagar om slavarna kan man inte undgå att förvånas över dessa lagars karaktär av kompromiss. Det finns bland dessa lagar sådana som betonar slaveriet som rättsgiltig institution. Slavar som hade rymt skulle få ett hårt straff. En kvinna, som gifte sig med en slav, skulle även hon förlora sin frihet. I motsats till dessa frihetsinskränkande lagar står lagar som har en tydlig kristen bakgrund. En lag som daterats till år 317 (CTh IX:12.1) stadgar att ägaren till en slav inte fick utöva sin bestraffningsrätt på ett omåttligt vis (*immoderate*). Om slavägaren med "barbarers ohyggliga vrede" (*saevitia immanium barbarorum*), med knölpåk eller sten dödade en slav skulle ägaren själv åtalas för mord. Entydigt kristna är bestämmelserna från år 321 om slavars frigivning. Denna "manumissio" skulle vara möjlig "i kyrkans sköte" (*in ecclesiae gremio*), d.v.s. inför prästerskapet. Således skulle slavarnas frigivning utgöra ett slags liturgisk handling av fromt sinnelag (*religioso mente*) under eller efter en söndagsgudstjänst. En slav kunde till och med frigges av en präst utan närvarande vittnen och skriftlig förklaring under förutsättning att frigivningen motsvarade en döende slavhållares vilja (CTh II:8.1 samt IV:8.1). Dessa lagar återfinns i en till biskop Ossius av Cordoba adresserad skrivelse vilket är av betydelse eftersom det är troligt att det var Ossius som i sin egen skap av teologisk rådgivare var den som stod för aposteln Paulus' inflytande på kejsar Konstantins liv och verk. Vi återkommer till den frågan i slutet på detta föredrag.

Parallellerna mellan Konstantins verk och *Corpus Paulinum* är här helt tydliga. Slaveri och kristna slavar är på många ställen i Paulus texter om social etik ett dominerande tema. I de deuteropaulinska breven ogillas ännu inte slavinstitutionen som sådan: Även framöver har slavarna att uppfylla sin lydnessplikt som Kristi tjänare. I de äldsta och "äkta" Paulustexterna möter man en grundläggande uppfattning, vilken motsvarar den stoiska populärfilosofin, nämligen att alla människor är lika inför Gud (1 Kor 12:13, Gal 3:28). Men aposteln lägger större vikt vid att de kristna slavarna är bröder. Således har Paulus själv skickat tillbaka den förrymde slaven Onesimus till sin herre, den kristne Filemon. En under antiken alltid möjlig 'manumissio' är därmed inte utesluten, men den skall nu få nytt värde genom den gemensamma kristendomen. Paulus skickar tillbaka Onesimus, inte längre som slav, utan som en som är mer än en slav: "en älskad broder" (Fil 16). Paulus har därmed öppnat vägen för en inomkyrklig befrielse av slavarna. Konstantin fortsatte på denna väg till befrielse för slavarna genom en juridisk garanti av biskoplig eller annan klerikal förmedling: "I kyrkans sköte vid slavars frigivning".

5. Även *de talrika bestämmelserna om äktenskap och familj* i Konstantins lagstiftning har en bakgrund i den fornkyrkliga skapelseteologin och kan väl förenas med äktenskapsläran i Paulus brev. Konstantin själv refererar skapelseberättelsen i sin *Oratio ad Sanctorum Coetum* och berättar om Paradiset, rikt på blommor och frukter, och om hur ormen bedrog stamföräldrarna och hur de sedan ändå skulle föröka sig och erhålla herraväldet över alla kreatur. Den livslag som uppenbarar sig i skapelsehistorien gäller enligt Konstantin för allt skapat, även för djuren, ja för hela kosmos. Konstantins lagstiftning om äktenskap och familj har alltså en skapelseteologisk motivering. Här finns lagar som avser familjens skydd samt förbjuder handel med barn och utstötning av barn. Det finns även lagar som stärker adoptions- och förmyndarrätten och inför ett slags barnbidrag, samt radikala förbud mot konkubinater och krav på dödsstraff för äktenskapsbrott. I och med att Gud har skapat människan som man och kvinna är monogamin en evig lag för Konstantin. Människohistorien börjar inte med en enstaka person utan med man och kvinna som äkta par. Med denna hänvisning till Adams och Evas stamträd övertog Konstantin något som var säreget för den judiskt-kristna traditionen. Det är av intresse att konstatera att Konstantins skydd av monogamin passar till hans skydd av monoteismen. Samordningen av monogami och monoteism svarar mot apologeternas syn. Kyrkofadern Tertullianus skriver: "Vi känner till endast ett äktenskap, lika väl som vi känner till endast en Gud" (*unum matrimonium novimus sicut unum deum*). Paralleller till Paulus finner man även där Konstantins äktenskapslära är teologiskt motiverad. För det skapelseteologiska gäller inte enbart Jesu ord om äktenskapet: "Har ni inte läst att Skaparen från början gjorde dem till man och kvinna" (Mt 19:4), utan även Efesiebrevets beteckning av monogamin som en Guds skapelse från begynnelsen (Ef 5:31). Kejsar Konstantins äktenskapslag förordnade lika behandling av gifta och ogifta samt en befrielse för de gifta liksom de ogifta barnlösa, från den ekonomiska belastning som kejsar Augustus ålade dem. Konstantins lagstiftning överensstämmer i sin askesvänliga tendens med Paulus ord om de ogiftas stånd (1 Kor 7:25-38). Med Konstantins äktenskapslag förbjöds uttryckligen månggifte. Motiveringen av engiftet kan även ge en teologisk förklaring åt Konstantins familjepolitik, som i motsats till kejsar Diocletianus' tetrarki var familjärt och dynastiskt organiserad på ett helt nytt sätt.

6. År 312 upprättade kejsar Konstantin en biskopsdomstol som konkurrent till det statliga domstolsväsendet (*CTh* I:27.1). Detta var en klart revolutionär åtgärd inom romersk rättshistoria och kan enbart förklaras med ett beroende av aposteln Paulus. Denna "audientia episcopalis" saknade dittills helt motsvarighet i antiken, bortsett från judendomen, och står i nära förbindelse med Paulus fråga "Hur kan någon av er som ligger i tvist med en broder komma på tanken att processa inför de orättfärdiga och inte inför de heliga! Vet ni inte att de heliga skall döma världen? Och om ni skall döma världen,

duger ni då inte till att döma i småsaker? Vet ni inte att vi skall döma änglar? Då bör vi väl klara av vardagliga tvister." (1 Kor 6:1-3).

Biskopsdomstolen var en slags freds- och skiljedomstol med parternas förlikning och försoning som målsättning. Detta innebar att även privaträtten blev mer human och etisk. Den måste ha verkat säregen och främmande inom romersk rättsskipning eftersom det blev möjligt att överklaga ett statligt domslut till biskopsdomstolen. Biskopen skulle fungera som domare inte enbart i enlighet med sin andliga auktoritet, utan också i enlighet med kejsarens auktoritet. Biskopen var så att säga en "kejsarlig domare" och som sådan den sista rättsliga instansen. Biskopens skiljedomstol skulle erbjuda en "utväg" ur de tusen föreskrifternas klausuler och snaror. Dessa ansågs utgöra ett hinder på vägen till ett klart och snabbt domslut. Dessutom ansåg kejsaren nog att biskopsdomstolarna var mindre utsatta för korruptionsrisker. Redan hos de latinska kyrkofäderna, som inte saknade erfarenhet av justitieväsen och administration, finner man hård kritik av juristerna. Hos Tertullianus läser vi (*Apol.* 4.5-8): "Avverkar ni inte dag för dag enligt de erfarenheter som ger ljus åt forna tiders mörker, denna gamla och vildvuxna skog av lagar, med de kejsarliga lagarnas och förordningarnas helt nya yxor?" Cyprianus säger (*Ad Donatum* 5.10.14): "De båda parter som bekämpar varandra gör det med rasande vrede. Forum genljuder av vanvettiga processers vrål. Advokaten? Men han spelar ju ett otroligt och bedrägligt spel. Eller domaren? Men han säljer ju sin röst. Rätt och brott har ingått ett förbund med varandra, och så småningom anses det vara rätt som sker allmänt." Konstantins "audientia episcopalis" innehåller inte det judiska förbudet mot processande med hedningar, liksom inte heller Paulus har det. Utgående från Paulus anvisning i 1 Kor 6:7 har man att uppfatta biskopsdomstolen som ett kejsarligt maktspråk i slutet av en äldre kristen kritik av romersk rättspraxis.

7. Vi får till sist nämna kejsar *Konstantins unika djurskyddslag av år 316*. Denna lagtext är troligen äkta och har en skapelseteologisk bakgrund (*CTh* VIII:5.2). Enligt denna lag skall misshandel av djur straffas med degradering eller rentav deportering. Det skrivs allmänt om djurplågeri och inte om djurskydd på basis av djurens ekonomiska nytta. Det statliga postverket (*cursus publicus*) fick inte satsa på snabbare postutdelning om detta medförde fara för posthästarnas hälsa. Här finns det ett samband mellan allmänt djurskydd och principen att djuren skall vara till nytta för människorna. Dessa säregna bestämmelser teologiska orsak kan sedan förklaras med att Konstantin, som kristen, uppfattade världen som en Guds skapelse och att hela världen behöver frälsningen. Till den av Gud skapade världen hörde även djuren. Aposteln Paulus erbjuder i sitt Romarbrev två tydliga analogier. Den ena gäller en för den senare dogmatiska traditionen av "analogia entis" viktig text om att man kan komma till insikt om Gud i hans skapelses verk (Rom 1:20). Den andra avser den text där Paulus betonar hela skapelsens behov av frälsning fram till Guds barns härliga frihet (Rom 8:22). Kan man inte anse att kejsar Konstantin var den förste i rättshistorien att sätta in skyddet för djur och se dem som heliga?

C. Iakttagelser angående Paulus' inflytande i Konstantins biografi

En ofta iakttagen analogi finner man i Paulus' upplevelse i Damaskus. Skälet till juden Saulus' konversion till den kristne Paulus var en himmelsk vision "mitt på dagen", vilken nämns tre gånger i Apostlagärningarna, Apg 9:3, Apg 22:6 och 26:12. Kejsar Konstantins omvändelse till kristendomen skedde på samma sätt, vid middagstiden. Eusebios av Ceasareas referat (VC 1.18) ger här ett autentiskt intryck. Eusebios betonar att denna berättelse är autentisk, och att Konstantinanförtrott honom upplevelsen under ed: "Vid middagstiden, då dagen redan hade nått sin höjdpunkt, hade han – sade kejsaren – med egna ögon uppe på himlen sett korsets segertecken ovanför solen, bildat av ljus och intill det orden: "Segra genom detta!"

Som bekant överensstämmer denna berättelse inte med en annan väsentlig källa, som ligger närmare i tiden, nämligen Lactantius' berättelse om Konstantins konversion. Lactantius anser att den avgörande händelsen var en dröm natten mellan den 27 och 28 oktober: "Då erhöll Konstantin i drömmen en anvisning att låta fästa Guds himmelska tecken på sina soldaters sköldar och så börja kampen." (*De mortibus persecutorum* 44.5). Ovanlig är den av Eusebios berättade visionen, inte enbart därför att den placeras vid samma tidpunkt på dagen som Paulus upplevelse i Damaskus: antikens människor hade i regel visioner på natten och i drömmen, som i Lactantius berättelse, men inte mitt på dagen. Det finns all anledning att förmoda en parallell till Paulus' omvändelse i Eusebios referat, och denna version av Konstantins omvändelse håller sig de ortodoxa till sedan urminnes tider. Peter Weiss har med god motivering betvivlat att Konstantins vision kunde dateras till mitt på dagen, före slaget vid Ponte Milvio i Roms norra del, och har förklarat visionen med en vision som Konstantin hade långt tidigare, redan våren 310.² Då, på återfärd till Rhen-gränsen, såg Konstantin ett ljusfenomen på himlen och uppsökte sedan en åt Apollo invigd ljushelgedom. Där, i templet, skulle Konstantin ha skådat den ljusgud som har herraväldet över hela världen (*Panegyri Latini* 6/7). Helt klart är att denna tidiga vision ägde rum mitt på ljusan dag och under en av Konstantins marschdagar. Enligt Peter Weiss är det mycket sannolikt att det handlade om att se en "halo" på himlen. Just här måste man se en direkt parallell till Paulus upplevelse i Damaskus, och fråga sig om kejsar Konstantin senare, när han fick kännedom om Paulus berättelse, förbundit en kristen tolkning med denna tidigare vision i Gallien.

Den som likt kejsar Konstantin i sitt liv ofta kände försynen (*pronoia*) och Guds vägledning kan mycket väl ha uppfattat denna vision mitt på dagen som religiös och tytt den på ett liknande sätt som Paulus Damaskus upplevelse. En sådan efterkonstruktion, *interpretatio Christiana* står inte i motsats till Eusebios framställning av Konstantins vision. Före referatet om visionen skildrar

² Se Peter Weiss, "The Vision of Constantine", *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 230–259. Weiss tes har diskuterats i Hartwin Brandt, *Konstantin der Große. Der erste christliche Kaiser*, (München 2006), 39, 57. Den har accepterats av bl.a. Klaus Martin Girardet, Timothy Barnes och Elisabeth Herrmann-Otto i deras uppsatser i utställningsbanden från Trierutställningen.

Eusebios själv att kejsaren blev kristen långt före slaget vid Ponte Milvio år 312.³ Kejsaren blev kristen inte enbart genom sin egen far, Constantius Chlorus, och dennes väg från polyteism till monoteism i tron på en ende, högste Gud, utan även genom långvariga funderingar och överväganden som utgjorde en process i honom själv (VC 1.27). Det är inte alls säkert att Eusebios ville förbinda Konstantins visionsupplevelse med slaget år 312. Texten är på sina håll oklar. Först Eusebios avslutande berättelse om att Kristus uppenbarade sig – nu i en av Konstantins drömmar under påföljande natt – står inte längre i motsats till Lactantius berättelse (VC 1.29). Kristus skulle ha visat sig med det på himlen uppdykande tecknet medan kejsaren sov och hade gett honom uppdraget att göra en avbild av detta tecken och föra med det som segertecken i kampen. Därefter följer en beskrivning av det berömda labarum med Kristi initialer. Av allt att döma har Eusebios framställning försökt synkronisera två omvändelsevisioner, en vid middagstiden och en på natten, som två på varandra följande händelser inom en dag (fastän det i själva verket låg flera år mellan dessa händelser).⁴

Även *den andra biografiska analogin* mellan Konstantin och Paulus återfinns man i östkyrkans liturgi. När den orientaliska kyrkan firar Konstantin som "apostlalik" (*isapostolos*) och som "trons trettonde förkunnare" syftar det på Konstantins grav. Konstantin önskade bli jordfäst i ett mausoleum i den av honom själv uppförda "Apostlakyran" i Konstantinopel och begravd, som den trettonde aposteln, mitt ibland kyrkans symboliska apostlagravar. Även här finns stöd i en Paulustext när Paulus beskriver hur Kristus först visade sig för Kefas och de tolv, sedan för andra och till sist "för mig, detta ofullgångna foster. Jag är ju den minste av apostlarna, inte värdig att kallas apostel, eftersom jag har förföljt Guds församling" (1 Kor 15:8).

Man möter ibland tesen att Konstantin ansåg sig vara mera betydande än en apostel, nämligen en "Kristi ställföreträdare". Rudolf Loeb har än en gång försökt motivera kejsarens representation av Kristus som en framställning av sig själv som "Vicarius Christi". Ändå kan jag, av två enkla anledningar, inte ansluta mig till denna åsikt. Den viktigaste textkällan till Konstantins avsikt att, efter sin död, erhålla en apostels titel, är just Eusebios, som tidigare panegyriskt svärmat om Konstantin men som inte påstår att Konstantin är "apostlalik". I stället jämför Eusebios Konstantin med patriarken Mose, och även med Kristus (*HE II.9.8, Laus Constantini* 18). Detta talar för att apostlatiteln i kejsarens uppfattning om sig själv är äkta, eftersom denna titel inte är lika högt uppsatt i Eusebios som vördnaden av kejsaren själv. För det andra möter man inte titeln "Vicarius Christi" officiellt i hela den bysantinska presentationen av alla härskare, vilket man kunde vänta sig om kejsar Konstantin hade önskat detta. Först från och med de kejsare som tillhörde

³ Eusebios säger också att kejsaren lät teologiska uttydare tolka visionen (VC 1.32).

⁴ Så även Timothy Barnes, *Constantine and Eusebius*, (Cambridge, Mass.: 1981), 43: "He was converted to Christianity before the battle of the Milvian bridge." Det äldsta belägget för en samtidighet mellan vision och segern över Maxentius finner vi hos Rufinus, *Historia Ecclesiastica* 9.9.

Ottonernas och Saliernas ätter på 900-och 1000-talen existerar "Vicarius Christus"-titeln, och detta enbart i väst.

3. Nu lämnar vi de kända och genom liturgin traderade analogierna och ägnar oss åt de texter som alltid har varit av stor betydelse inom forskningen om Konstantin, men som vad jag vet aldrig tolkats i samband med Paulus. En tredje analogi mellan kejsar Konstantin och aposteln Paulus finner man i kejsarens berömda benämning av sig själv som "epískopos tôn ektós". Enligt Johannes Shaub ville Konstantin inte enbart ta ansvar för de kristnas materiella tillgångar, så som överheten enligt senare kyrkorätt enbart hade befogenheter för "ius circa sacra". I stället ville Konstantin vara som en biskop för folket därute, vilket betyder att han ville verka som en biskop för sina hedniska undersåtar. Jag anser att denna förståelse av Konstantin som missionerande ("som en biskop för folket") verkar övertygande därför att den har en analogi hos Paulus. Paulus skriver: "De såg att jag är betrodd med att föra evangeliet till de oomskurna på samma sätt som Petrus till de omskurna – han som gett Petrus kraft att vara apostel bland de omskurna har också gett mig kraft att vara det bland hedningarna." (Gal 2:7–8) En klar missionstanke finns i Konstantins brev till den persiske konungen Shapur II (VC 4.9-13). Konstantin inleder sitt brev med att berätta om sin tro. Hans tro är delaktighet i "sanningens ljus": "Jag uppfattar den gudomliga tron genom att ha blivit vägledad genom sanningens ljus." Med en sådan "upplyst" tro förväntar sig Konstantin att man även i Persien vänder sig i riktning mot tron och han vill med omsorg ta sig an de kristna som bor där.

Även den som klart kritiserar tesen om att det finns Paulus-analogier i Konstantins framställning av sig själv måste tillstå följande: Många av kejsarens lagar, bland dem lagarna om slavarna, söndagen och biskopsdomstolen, har en starkt utåtverkande effekt, ja även en missionerande funktion. Man bör inte heller glömma kyrkans ekonomiska främjande, nämligen den av kejsaren förlänade rätten att ta emot arv och överhuvudtaget gynnandet av en kyrklig förmögenhetsutbildning. Till detta missionsperspektiv hör även det av Konstantin centralt gynnade och ledda kyrkobyggnadsprogrammet inom imperiet. Inför hela världen ville kejsar Konstantin främja och skydda den katolska kyrkans heligaste och mest vördnadsvärda församlingar.

4. En sista biografisk analogi för oss mitt in i den beryktade tragedi som drabbade kejsar Konstantins familj. Den 15 mars 326 lät Konstantin avrätta sin egen son Crispus och på sommaren samma år dränktes kejsarinnan Fausta i badet. Dessa ofta diskuterade förbrytelser har alltid utgjort ett starkt argument mot Konstantins kristna inställning. Även kristna historiker och teologer som Orosius, vilka var Konstantin tillgivna, kunde bara förfäras över dessa brott. Om frågan varför Konstantin handlade så har man spekulerat fram till vår tid. En förklaring utgår från att Konstantin av sin hustru hade informerats om att Crispus planerade ett uppror. Vi vet bara att hela händelseförloppet började med ett brev från kejsarinnan till sin man, men innehållet i detta brev känner

vi inte till. Kanske var det en angivelse. Men varför måste då även Fausta bli avrättad? En redan under antiken uppkommen förklaring gjorde sonen Crispus till äktenskapsbrytare. Crispus skulle ha bedrivit blodskam med sin styvmor. Den attraktiva Fausta skulle senare ha lämnat sin älskare och styvson, vilken bara var några år yngre än hon. Denna verkar övertygande eftersom den dels bygger på antikt källmaterial, dels för att den kan förklara de av kejsaren beordrade avrättningarna med hans kränkta heder. Om så var fallet kan även kristen, och av aposteln Paulus företrädd, etik bifogas förklaringen. I 1 Kor 5:1-5 behandlar Paulus problem som uppstår vid blodskam mellan kristna. Det konkreta fallet i Korint motsvarar exakt Crispus-Fausta - händelsen: "Man säger att det förekommer otukt bland er, till och med sådan otukt som inte finns ens bland hedningarna, nämligen att någon lever ihop med sin fars hustru" (1 Kor 5:1). Paulus dom är hård: "en sådan person skall överlämnas åt Satan så att hans kropp går under för att hans ande skall bli räddad på Herrens dag" (1 Kor 5:5).

Denna Paulus-text blev under hela den fornkylriga perioden, i öst och i väst, till ett paradig för exkommuniceringen ur kyrkan (med Matt 18:15-22). Forskningen hänvisar alltid till de hårda äktenskapslagar som Konstantin stiftade våren 326. På så vis får man anta att kejsaren blev sin egen lags fånge. Man bör även tänka på de beslut som fattades av synoden i spanska Elvira (313). Synodens ledare var ingen mindre än biskop Ossijs av Cordoba, Konstantins förste och viktigaste teologiske rådgivare. Just när det gäller krav på exkommunicering av sexualförbrytare argumenterar Elvira med skärpa: "nec in fine habere eum communionem." Helt säkert motsvarade Konstantins reaktion på sonens och hans hustrus otrohet inte aposteln Paulus och kyrkans åsikter. Ända långt in på 300-talet var det förbjudet att döda kristna av moraliska motiv. Kejsar Konstantin skulle ha tolkat Paulus lära om exkommuniceringen nog så egenmäktigt. Ändå erbjuder den av aposteln i 1 Kor 5 skildrade modellen av en exkommunicering en förklaring av Konstantins reaktion, eftersom de nämnda fallen är formellt identiska. En neofyt och lekman som Konstantin kunde missuppfatta Paulus-texten ("en sådan person skall överlämnas åt Satan så att hans kropp går under") som en uppmaning att döda en människa. Inom ramen för en rigorös sexualetik blir tragedin i Konstantins familj förståelig, även om den inte kan urskuldas. Kejsaren hade uppenbarligen en kolerisk läggning, han var mycket känslig och kunde lätt bli upprörd.

D. Ossijs av Cordoba som rådgivare?

De av mig uppräknade analogierna mellan Konstantins lagstiftning – även hans autobiografiska yttringar – å ena sidan och å andra sidan *Corpus Paulinum*, har en varierande betydelse. Tyngst väger analogin i Konstantins lagstiftning om slavarna, instiftandet av biskopsdomstolen, ljusvisionen, men även Konstantins familjetragedi. De inte så få analogierna och deras olikartade karaktär, samt deras plats i kejsar Konstantins liv och verk, kan enligt min åsikt bekräfta den tidigare nämnda tesen, närmare bestämt att Konstantin

hade kännedom om aposteln Paulus liv. Det är högst sannolikt att Konstantin hade fått informationen om Paulus via en annan källa. Lagarnas närhet till *Corpus Paulinum*, vilket redan då omfattade samtliga 13 Paulusbrev i det kanoniska Nya Testamentet, tyder på att en Konstantin närstående teolog hade förmedlat denna kunskap. En fråga som har ställts nog så ofta är: Vem var Konstantins tidige teologiske rådgivare?

Biskop Eusebios av Caesarea kan komma ifråga som teologisk rådgivare enbart under Konstantins senare år, eftersom det var först år 324 som Eusebios umgicks vid kejsarens hov i Nicomedia, och därefter i Konstantinopel. Den andre Eusebios, sedan 318 biskop i rikshuvudstaden Nicomedia och som den 22 maj år 337 där skulle döpa den döende kejsar Konstantin, hade först sent – nämligen först år 319 – vunnit kejsarens förtroende. Men en biskop stod mycket tidigt vid kejsarens sida som teologisk rådgivare, detta senast från och med Konstantins konflikt med donatisterna. Det var spanjoren Ossius av Cordoba, en under kejsar Diocletianus förföljd, och prövad, *confessor* (kristen bekännare).⁵ Under den tidiga striden med arianerna finner vi Ossius vid kejsar Konstantins sida. I början av 325 var Ossius ordförande för synoden i Antiokia och fungerade som sådan även under det stora och första kejsarliga konciliet i Nicaea 325. Jag har tidigare nämnt Ossius i samband med Paulus inflytande på Konstantins lagstiftning om slavarna, där det avgörande påbudet var adresserat till Ossius av Cordoba. Viktigt är även att Ossius tillsammans med 18 andra biskopar deltog i de beslut som fattades på synoden i Elvira år 306. Denna synods *canones* innehöll bestämmelser som står nära den konstantinska lagstiftningen.

Efter konciliet i Nicaea 325 möter man inte längre namnet Ossius i de källor som gäller Konstantins historia. Detta är märkligt, för långt efter Konstantins tid, år 340, påträffas namnet Ossius i dogmhistorien. I den *politiska* historien hör man fram till och med år 356 ingenting om Ossius. Men just detta år, 356, skrev Ossius ett brev till kejsar Constantius, den store kejsarens son. I detta brev betonar den nu åldrade spanske biskopen åtskiljandet av statlig och kyrklig makt. Detta är ett Paulustema. Ändå får påpekas att vi äger alltför lite källmaterial om Ossius teologiska verk, som skulle ha kunnat upplysa oss om hur Ossius uppfattade Paulusbreven. Varför Ossius inte längre tillhör kretsen av Konstantins personliga rådgivare under Konstantins sista år i livet (326-337) förblir en gåta. Har Konstantin efter tragedin Fausta/Crispus, efter palatskrisen och politiska oroligheter, avskedat sin rådgivare? Här finns det frågor som i detta sammanhang får förbli obesvarade.

⁵ Till Ossius namn kan även läggas några galliska biskopar som Maternus av Köln, Reticus av Autun och Marinus av Arles. Se Werner Eck, "Eine historische Zeitwende: Kaiser Konstantins Hinwendung zum Christentum und die gallischen Bischöfe", i Florian Schuller & Hartmut Wolff, *Konstantin der Große, kaiser einer Epochenwende*, (Lindenburg: 2007), 69–94.

RECENSIONER

***Augustin Handbuch.* Herausgegeben von Volker Henning Drecoll. Mohr Siebeck 2007. ISBN 978-3-16-148268-7.**

Den kände Augustinusforskaren Volker Henning Drecoll har svarat för utgivningen av ett omfattande och mycket gediget arbete om Augustinus. Han har anlitat en mängd forskare specialiserade på olika områden. Boken innehåller 799 sidor med ett väl strukturerat stoff och åtskilliga register med författarförteckning, käll- och litteraturförteckningar, referensställen till bibliska böcker, antika och senantika författare (enbart till *Bekännelserna* mer än 700 ställen), ortregister och sakregister.

En kort översikt över arbetets struktur ger en mångfacetterad bild av Augustinus och den värld han levde i. Den första av de fyra huvuddelarna (A.I.-II.) innehåller en orientering om handskriftstraditionen, tillgängliga hjälpmedel och forskningsinstitutioner samt en lägesrapport om Augustinusforskningen idag. Den andra delen (B.I-B.III.) uppehåller sig vid Augustinus som person, alltså en biografisk genomgång av hans liv, de traditioner han influerades av, vilket påverkade hans utveckling, dagliga liv och arbete. Den tredje delen (C.I.-C.III.) presenterar ett stort antal av Augustinus litterära arbeten, predikningar och brev. Med hjälp av dem kan ett antal viktiga teman behandlas. Den fjärde delen (D.I.-XIII.) ger exempel på influenser från Augustinus under olika. På grund av Augustinusreceptions omfång måste gränsen sättas vid 1600-talet och Jansenius.

En genomgång av de olika delarna ger en omfattande kunskap om Augustinus som lärdomsgigant, men också mycket upphöjd biskop, författare och själasörjare som påverkat den katolska kyrkans och andra kyrkors liv och tänkande under långa tider. Några positiva reflektioner skall först noteras.

En alldeles utmärkt översikt över handskriftstraditionen inleder den första delen. Läsaren får också anvisningar om lexikala hjälpmedel, bl.a. det stora projektet *Augustinus-Lexikon*, samt elektroniska och bibliografiska resurser.

Den andra delen av *Augustin Handbuch* ger en väl avvägd översikt över Augustinus liv och de platser där Augustinus verkat (B.I.1-3.) Det arkeologiska materialet är väl uppdaterat. Helt klart är att Augustinus kontakt med olika traditioner i de nordafrikanska provinserna, men även i Rom och Milano, var av stor betydelse för honom (B.II.1-12.) Man slås av Augustinus dynamiska utveckling, ställningstaganden och inriktning under olika faser i livet (B.III.1.-14.). Efter omvändelsen var det nödvändigt för honom att före dopet leva ett avskilt och stilla liv på ett lantgods, Cassiciacum, utanför Milano tillsammans med några vänner. Detta var också helt i överensstämmelse med hans filoso-

fiska ideal. Exempel på andra områden som redovisas på ett föredömligt sätt är konflikten med manikéerna, polemiken mot donatisterna, pelagianerna, arianerna och utövarna av hednisk och judisk religion. Beskrivningen av Augustinus som visitator och domare, den liturgiska praxis han följde, hans asketiska liv och munkliv öppnar viktiga perspektiv. Augustinus textkritiska behandling av bibeltexter och hans verksamhet som predikant avhandlas också här.

I den tredje delen ges en översikt över de flesta av Augustinus arbeten (C.I.1.-13.). Denna del belyser utförligt innehållet i och forskning om Augustinus litterära produktion. Den uppfyller höga krav på litteraturanalys och presentation, en tillgång för att söka fördjupad kunskap. Ett antal valda teman finns också med i den tredje delen (C.II.1.-12.). De är grupperade under rubriker som kristologi, antropologi, läran om nåden, bildning och uppfostran, etik och eskatologi. Alla valda teman är mycket relevanta. Tvärvetenskapliga referenser ges också här för att belysa Augustinus tänkande.

I arvet från Augustinus har syndaläran varit en omstridd del. Det märks vid en genomgång av den fjärde och sista delen (D.I.-XIII.). Där skildras olika uppfattningar om Augustinus i Gallien fram till omkring 529, Augustinus-regelns betydelse, samt teologer och filosofer influerade av Augustinus. Personer som Gottschalk, Anselm, Abélard, samt andra personer knutna till hög- och senmedeltidens universitet, har alla vårdat ett augustinskt arv. Luther, Calvin, och tiden fram till Jansenius under 1600-talet ger också många exempel på det augustinska arvets vitalitet.

I stort sett är stoffet väl avvägt, koncentrerat och mycket informativt. Drecoll ger också anvisningar om hur boken skall användas. Det kan behövas, eftersom det första intrycket kan ge en bild av oklar sammanhållning av stoffet med upprepningar av ämnen i de olika delarna. Vid närmare granskning finner man dock att den valda strukturen har vissa pedagogiska fördelar. Registren måste dock användas flitigt för att i de olika delarna samla material till det ämne man vill studera. Registren är också till en viss del ofullständiga. Fler sökord behövs särskilt i sakregistret.

Målgruppen för *Augustin Handbuch* är fackfolk, doktorander och studenter från olika discipliner, teologi, filosofi, filologi och historia såväl som intresserade lekmän. Att huvudinriktningen är teologi är det dock ingen tvekan om. I den tredje delen som är störst i omfång presenteras Augustinus teologi med hjälp av hans böcker.

Augustinus var dock så mycket mer än teolog. Med sitt skarpa intellekt hade han förmågan att famna de flesta vetenskaper. Hans förhållande till och kännedom om t.ex. naturvetenskap och läkekonst ger tydliga belägg för detta. I sakregistret finns inte dessa båda uppslagsord och deras varianter med. Söker man på orden "*natura*" och "*Krankheit*" saknas referenser till vetenskapliga discipliner. I Augustinus kommentar till skapelseberättelsen (*De genesi ad litteram*) finns åtskilliga anvisningar om hur bibeltolkning och vetenskap skulle kunna samsas, lite väl kortfattat framställt här.

De fria konsterna (*artes liberales*), utbildningen för fria män, ingår i temat

bildning och uppfostran i del 3 (C.II,10.). Till disciplinerna hörde andra naturvetenskapliga ämnen än de redan nämnda, t.ex. astronomi. För Augustinus var också matematiken tillhörande de fyra matematiska disciplinerna ett viktigt ämne, som också öppnade möjligheter till en djupare Gudskunskap. Hans planer i ett tidigt författarskap efter omvändelsen var att skriva en serie böcker om alla *artes*. Detta blev dock ett ofullständigt projekt.

I motsats till Varro ingick inte läkekonsten i *artes*, men Augustinus redovisar mycket kunskap om den och refererar ofta till den på ett metaforiskt sätt. Enligt min uppfattning borde både naturvetenskap och medicin ha ingått som egna teman i del tre som viktiga exempel på Augustinus kunskapsbredd.

Beträffande Augustinus liv som munk och biskop saknas en analys av den idealbild som finns i Possidius biografi (*Vita Augustini*) och den självbild som ges i *Confessiones*. Jämförelsen mellan dessa bilder avslöjar olika syften. Typbeskrivningen i den förra hör hemma i en hagiografisk, litterär genre och propagerar för det asketiska munkbiskops-idealet.

För Drecoll står det helt klart att Augustinusforskningen fått ett sådant omfång att det inte finns någon möjlighet att famna hela området. Så har t.ex. nya upptäckter av brev och predikningar genererat en omfattande forskning. Man skulle ha önskat mer information utöver den som ges om detta i den kortfattade och stringenta texten i *Augustin Handbuch*. Förhoppningsvis vägs många förslag och synpunkter in i en kommande uppdaterad upplaga. Det är ingen tvekan om att detta är ett arbete att bygga vidare på.

Augustin Handbuch kommer att bli en mycket använd fackbok. De många litteraturanvisningarna ger möjlighet för en läsare att gå vidare. För den som vill sätta sig in i forskningsområdet är boken en guldgruva. Det är bara att lyckönska Drecoll och hans medarbetare till ett mycket gediget arbete i Augustinusforskningens tjänst.

SIVER DAGEMARK

Augustine M. Casiday, *Evagrius Ponticus*. [Ingår i serien *The Early Church Fathers*.] Routledge: New York 2006). ISBN 13: 978-0-203-35697-5.

Den som hört talas om den berömda författaren Xs intellektuella förmåga och inspirerade texter närmar sig gärna dennes ord med positiv förväntan i trygg förvisning om att det som där är skrivet är av godo. Den som däremot vet om att en viss författare - Y - klassats som icke önskvärd brukar läsa dennes texter med ett redan format öga. Ögat ser och hjärnan tolkar in heresier. Måhända hade den berömda författaren X någonstans kunnat skriva exakt samma ord som författare Y utan att läsaren höjt på ögonbrynen. När Y formulerat orden tolkar en fördomandets mall det skrivna. Detta är Augustine M. Casidays tes och utgångspunkt i boken om och med översättningar av en omstridd tänkare och andlig vägledare.

En lättläst och strukturerad första del av boken ger en introduktion till Evagrius Pontikos liv och skriftliga verk. Därefter följer den andra delen med översatta kortare texter (från grekiska, syriska samt koptiska) av denne lärde

ökenfader vilka alla ges en kort inledning. Översättningarna är jämförelsevis lättillgängliga och Evagrius tänkande blir mer tydligt tack vare den ordning som texterna publicerats i.

Casiday visar hur forskare präglats av förförståelse i sitt tänkande beträffande Evagrius texter.

Fördömandet av den skriftligen mest produktive ökeneremiten har tillåtits att bli till en hermeneutisk nyckel i förståelsen av dennes skrifter. Casiday upprättat Evagrius. Boken visar bland annat att enligt Evagrius så kallade *Stora brev* (§ 17) talar Evagrius inte för en dold esoterisk kunskap à la Origenes utan en kunskap för alla dem som väljer att gå på kristenhetens väg.

Detta ger vid handen ett behov av parallell forskning för att undvika att enskilda forskare ges makt att göra en eventuellt felaktig tolkning utan att stå oemotsagda - som exempelvis Hausherr i viss mån fått göra beträffande Evagrius. En nyckel till detta är att söka författarens syfte med det skrivna. Just detta gör Casiday.

SUSANNE GRIMHEDEN

Britt Dahlman, *Saint Daniel of Sketis. A group of hagiographic texts*. Ed. with introduction, translation and commentary. Uppsala: 2007. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia 10.) 260 s.

Det centrala i avhandlingen är en textutgåva av åtta berättelser om en helig man Daniel som verkade i ökentrakten Sketis i Egypten. Introduktionen beskriver denna trakt, befolkad av munkar och anakoreter, och ger en kort översikt över skrifter med liknande innehåll: de anonyma samlingar, redigerade på olika sätt, som kallas *Apophthegmata patrum (AP)*, *Historia Lausiaca* av Palladios, den anonyma *Historia monachorum in Aegypto*. Berättelser om vad heliga män sagt och gjort var mycket populära, och handskrifterna till *AP*, där Daniel-historierna ingår, är talrika och svåröverskådliga.

Det är väl motiverat att ge ut en avgränsad samling texter ur det väldiga material som *AP* utgör och där endast en av de stora huvudsamlingarna, den s.k. systematiska utgåvan, ordnat efter dygder och egenskaper (självbehärskning, ödmjukhet, förmåga att bedöma och genomskåda människor, m. m.) är tillfredsställande utgiven (Sources Chrésiennes 387, 484, 498), medan en alfabetisk redigering av i stort sett samma material inte är tillräckligt väl publicerad. Dahlmans utgåva visar tankar, levnadssätt och andliga övningar hos tidiga kristna anakoreter och munkar, som inte bara lever i avskildhet utan kommer i kontakt med folk i byar och städer, de flätar rep och korgar för sitt uppehälle och beger sig till byn för att sälja sina produkter, de kommer i samspråk med pilgrimer och åsnedrivare; man får glimtar av livet i Alexandria och av de sociala förhållandena i Antiochia, två av antikens största och viktigaste städer.

Det finns många berättelser om Daniel, men dessa åtta bildar en särskild Daniel-dossier som finns i fem handskrifter, av vilka Dahlman har kunnat använda fyra; den femte, som dykt upp för sent under arbetes gång för att kunna

bearbetas, tillhör den gren av traditionen som mestadels har den sämre texten, så förlusten är nog inte så stor. Texterna i de fyra handskrifterna bildar två grupper om två handskrifter i varje. De två grenarna är oavhängiga av varandra, men texterna står varandra nära. Där det finns avvikelser, är det frapperande att de yngre handskrifterna i allmänhet erbjuder en bättre text, men man måste givetvis bedöma textställena från fall till fall.

Dahlman uppställer tre kriterier för att dessa berättelser sammanställts till en särskild dossier i handskrifterna: 1) Abba Daniel från Sketis är med, och han spelar i allmänhet en roll, han handlar, han är inte bara omnämnd, medan man i *AP* ofta citerar abbornas uppbyggliga utsagor, t. ex. om vad som är en rätt livsföring; 2) en lärjunge är nästan alltid med, och även han är mera aktiv än vad som brukar vara fallet: han följer Daniel och de samtalar, han är ibland motsträvig, t.o.m. upprorisk; 3) ett genomgående tema är den "dolda heligheten"; Daniel har gåvan att vara "dioratikos", han ser den fromhet som är fördold för omgivningen. Dahlman går igenom andra berättelser om Daniel, men dessa lämnas åsido, då de faller utanför den givna ramen.

Den "dolda heligheten" (secret holiness) är ett genomgående drag i dessa berättelser. Att man skall vara en främling i världen, leva i det fördolda och göra gott i det tysta är visserligen ett återkommande tema i berättelserna om munkars liv, men i Daniel-historierna möter vi ett starkare främlingskap. Det är snarast så att allt ställs upp och ned: en dåre är vis och from, en blind tiggare och en fattig stenhuggare är frikostiga välgörare i det tysta, de asketiska männen är kvinnor, och inte vilka som helst utan fordom rika och förnäma.

Är David en historisk person? En Daniel omnämns av Cassianus (omkring år 400), men i dessa åtta berättelser finns det sådana som placerar händelserna på 500-talet, medan andra berättelser inte är tidfästa. Dahlman är kanske lite för benägen att placera Daniel på 500-talet, men skiljer sig fördelaktigt från andra forskare som försökt skriva en hel biografi om en skugglik gestalt. Han uppträder ofta i historier som innehåller många loci communes om heliga män. Många berättelser som liknar varandra dyker upp i de ovan nämnda samlingarna, och de kan tillskrivas än den ene, än den andre abban, eller handla om någon som inte namnges.

Kvinnor spelar en icke obetydlig roll i dessa historier. En kvinna som lever i ett kloster och där gäller för att vara hemfallen åt dryckenskap visar sig vara långt överlägsen klostersistrarna i fromhet och framstår som en förebild även för Daniel. En ung kvinna låter sig dödas hellre än göra en otuktig abba till viljes. Två kvinnor lever ett fromt liv i munkdräkt och gäller för att vara män. Någon syn på kvinnan som en underlägsen varelse tycks mig inte finnas i dessa berättelser. Den manliga klädseln förefaller snarare vara anlagd av praktiska skäl; en av dessa kvinnor är efterspanad av kejsaren, den andra kan få leva tillsammans med sin man, som inte vet vem hon är, genom att uppträda som mannens medbroder, samtidigt lever hon ett fromt och heligt liv. Man har tolkat denna "cross-dressing" som ett försök att avlägsna sig från den kvinnliga naturen, betraktad som underlägsen. Dahlman refererar en

sådan tolkning men övertolkar inte materialet i dessa berättelser. En annan sak är att kvinnor är ytterst farliga för fromma mäns sinnesfrid, ty begären ligger på lur och är svåra att befria sig från. Sådana tankar möter vi endast någon enstaka gång i dessa berättelser (i historien om den druckna kvinnan släpps Daniel och hans lärjunge in i ett kvinnokloster efter viss tvekan).

Vad texten beträffar vill man naturligtvis här och där föredra en annan läsning, men det finns inte mycket att klaga på. Översättningen till engelska förefaller mig löpa väl. Kommentaren är snarast en sakkommentar som ger besked om praxis i munkarnas liv, centrala platser för deras fromhetsliv, Sketis historia, topografiska förhållanden, samhällsfunktioner etc. Kommentaren är här en fyndgruva. Vad det språkliga beträffar, möter man mest välkända företeelser i den senare grekiskan. Speciellt intresse ägnar Dahlman åt den "fromma" terminologin, t. ex. betydelsen av *agape*, "kärlek", som får en försvagad betydelse och kan betyda "väntjänst", i andra texter även "måltid". Utmärkande är att sådana ord får en försvagad betydelse: så kan *metanoia*, egentligen "ånger", snarast betyda "respektfull hälsning". Frapperande är de många latinska låneorden, ett tecken på att skrifterna inte står i den retoriska traditionen.

Allt som allt är denna doktorsavhandling ett gediget arbete där mycket finns inom de ovan nämnda områdena. Den engelska översättningen gör texten brett tillgänglig. Författarinnan har planer på fortsatt utgivningsarbete. Man önskar henne möjlighet att fullfölja dessa.

BENGT ALEXANDERSON

Lars Gerdmar, *Ansikte mot ansikte. Om de heliga ikonerna*. Lund: Sekel 2007. Drygt 100 färgreproduktioner, 311 s.

I Sverige finns ett antal professionella ikonmålare som förenar teknisk skicklighet med insikter i ikonernas konstnärliga former och teologiska och religiösa motivering. En av dem är Lars Gerdmar, vars utveckling som ikonmålare jag har haft förmånen att följa under mer än 25 år. Särskilt minns jag hur vi båda, i Paris 1981, besökte Leonid Ouspensky, Västerlandets främste auktoritet inom ikonmåleriet, och hur han gärna hade velat ta Gerdmar som sin elev. Så blev det nu inte, och han fick i stället sin utbildning av en Ouspensky-lärjunge i Finland. Lars Gerdmar har nu gett ut en vacker och rikt illustrerad bok, *Ansikte mot ansikte*, där han behandlar ikonmåleriets utveckling och dess teknik, som han behärskar i dess olika former. Inte minst öppnar han för läsaren en religiös tankevärld som är okänd för de flesta och där teologi och bildkonst är sammanvävda till en fascinerande enhet.

Det är en bok skriven inifrån, av en utövande konstnär som själv bejaktar den världs- och livsåskådning som ikonerna uttrycker. Ofta framför han sina tankar med ett poetiskt och känslomättat språk, särskilt när han vill förmedla ikonernas budskap och betraktarens upplevelse av dem, men det råder ingen tvekan om att hela framställningen bärs av stor sakkunskap och ett betydande tekniskt kunnande.

Ikonmåleriet är porträttkonst, och det har sin historiska bakgrund i de egyptiska mumieporträtten från hellenistisk tid som vi bäst känner till från byn Fayyum i Nedre Egypten. Viktigast är ögonen som förmedlar kontakten med den som bilden framställer. I ikonerna möter man Kristus, Maria eller ett helgon i en personlig relation. De tidigaste ikonerna på trä finner vi i Katarinaklostret på Sinaihalvön. De härrör från 500-talet och är utförda med en raffinerad teknik som visar att det bakom dem ligger en lång och nu förlorad tradition. De skiljer sig helt från det äldre och osofistikerade kristna måleriet, till exempel i Roms katakomber. Ikonernas stiliserade formspråk kallar Gerdmar för koncentrerad realism: den återger ansiktets och kroppens detaljer realistiskt men lägger tonvikten på det väsentliga och inte på det tillfälliga.

Ikonkonsten fick sin ideologiska utformning under den så kallade bildstriden under 700- och 800-talen. Det hade länge funnits en viss osäkerhet om den kristna bildkonsten alls var berättigad, och motståndarna hänvisade gärna till Gamla testamentets bildförbud. Så bröt konflikten ut år 726, då kejsar Leo III i Bysans befallde att alla bilder i kyrkorna skulle förstöras. Striden om bilderna böljade fram och tillbaka i mer än hundra år tills bildernas försvarare slutligen segrade. Ledande teologer som Johannes Damaskenos och Theodoros studiten hade under tiden utvecklat en bildteologi som kom att få ett bestående inflytande i den ortodoxa världen. Eftersom Gud har blivit mänsklig i Kristus med mänsklig kropp och själ kan han också framställas i bild, och den gudomliga verkligheten lyser också igenom i bilderna av helgonen, eftersom de återspeglar hans härlighet. Som så ofta sagts är ikonerna s"fönster mot himlen", där Kristus och hans helgon görs personligt närvarande och träder i dialog med betraktaren, "ansikte mot ansikte", som det heter i bokens titel.

Illustrationerna i bokens första del belyser ikonmåleriets utveckling genom århundradena och dess olika skolor. I de senare avsnitten möter man framför allt Gerdmars egna verk – bland annat två större altarskåp i Lund – och han visar instruktivt hur målaren bygger upp en ikon genom olika färglager, lasyrer. Av illustrationerna framgår också hur han har utvecklat en egen stil som avviker en del från den ryska tradition där han en gång började. Han är ytterst sparsam med guld, färgerna är klara, bakgrunden ljus, och särskilt ansiktsteckningen påminner ofta om tidigt italienskt måleri.

Kapitlen om ikonens funktioner i liturgin och i den enskilda andakten kan tyckas mest ha sitt intresse för dem som brukar ikonerna i sitt eget religiösa liv, men utan denna bakgrund förstår man ikonernas värld bara endels. De har vuxit fram ur en tradition där liturgi, teologi och filosofi alltid har samspelat med den konstnärliga skickligheten. Om den komplexiteten ger *Ansikte mot ansikte* en riklig information.

PER BESKOW

Derek Krueger, *Writing and Holiness: The Practice of Authorship in the Early Christian East*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004 (Divinations: Rereading Late Ancient Religion). 298 s.

I denna volym undersöker Krueger föreställningar om författarskapet i hagiografisk litteratur främst på grekiska under senantiken (300-600-talen). Några av de teman som behandlas är: Vad innebar det att vara kristen författare i senantiken? Vilka nya kristna idéer om författarskapet utvecklades? Vilka förebilder fanns? Hur integrerades helighet, askes och ödmjukhet?

Krueger undersöker flera olika texter, en del av dem mindre kända, vilka på olika sätt förmedlar bilden av skrivandet som en form av fromhet. Författandet av texter om heliga mäns och kvinnors liv och verk kom att betraktas som en asketisk verksamhet och texterna i sin tur påverkades av detta. Hagiografin både beskrev och formade mönster för det monastiska livet. Det fanns alltså en stark växelvis påverkan mellan litterär produktion och kristen (helig) identitet och självuppfattning. Hagiografens uppgift var att visa att den helige mannen var lik eller t.o.m. bättre än tidigare förebilder, bibliska eller andra helgon. Hagiografer skildrade evangelisterna som asketiska helgon vilka i sin tur blev förebilder för andra hagiografer. Så visar Krueger t.ex. hur de syriska asketer Theodoretos av Khyrros porträtterar i sitt verk *Historia Religiosa* alluderar på bibliska gestalter och hur han imiterar de bibliska författarna.

Men den asketiska traditionens betoning på ödmjukhet gjorde konstnärlig och litterär verksamhet problematisk. Författarskap förknippades med auktoritet och makt och kom således i konflikt med det kristna kravet på ödmjukhet och lydnad. Den hagiografiske författaren framställdes som deltagare i det religiösa system som beskrevs. Skrivandet hade en viktig roll i hagiografens identitet som t.ex. from anhängare till helgonet, lärjunge, munk, asket, pilgrim, profet eller präst. Författarens ödmjukhet och asketiska verksamhet både demonstrerades och utövades i den litterära produktionen. Den kunde manifesteras genom en retorisk stil som förminskade författarens egen roll eller ett avsiktligt förenklat framställningssätt som nedtonade hans utbildningsnivå. Samtidigt var texterna instrument för makt och auktoritet. För många hagiografer var den litterära produktionen ett sätt att etablera och stärka positionen i en monastisk eller ecklesiastisk hierarki.

I det första (och sista) kapitlet diskuterar Krueger hagiografin som genre. Man skulle önska ett något klarare resonemang kring begreppet "hagiografi". Han anser att denna nya genre startade med Athanasios *Vita Antonii* och tycks betrakta hagiografi som "saints' lives", d.v.s. helgonbiografier. Men i sin bok undersöker han texter som representerar flera olika litteraturformer som t.ex. berättelser i berättelse- och mirakelsamlingar och hymner av Romanos Meloden. Hagiografi är ett modernt begrepp och bör enligt många ges en bred definition innefattande flera delgenrer, som martyrakter, biografier, berättelser, tänkespråk. En annan sak man kan invända mot är att Krueger oftast inte sätter in texterna i sina historiska, politiska och kronologiska sammanhang. Betydelsen av tid, plats, teologiska och praktiska omständigheter uppmärk-

sammas föga. Men sammantaget är detta en intressant och läsvärd bok som fördjupar vår kunskap om den tidiga kristna litteraturen och även allmänt om litterär produktion och föreställningar om författarskap. Den stimulerar till vidare läsning och studier av den rika hagiografiska litteraturen.

BRITT DAHLMAN

Lee Martin McDonald, *The Biblical Canon: Its Origin, Transmission, and Authority*. Tredje rev. utg. Peabody, MA: Hendrickson, 2007. 546 s. ISBN 978-1-56563-925-6.

Tredje helt omarbetade utgåvan av Lee Martin McDonalds *The Biblical Canon* är en uppmärksam boken. Första utgåvan från 1988 var ursprungligen ett avhandlingsarbete med titeln *The Formation of the Christian Biblical Canon*, samma titel som i den vitt spridda andra omarbetade editionen från 1995. Sammantaget har McDonald ägnat över tjugo år åt bokprojektet som fått ovanligt stort genomslag, inte minst på grundutbildningsnivå för teologer. Det är så vitt jag vet det enda arbete som utförligt behandlar såväl Gamla som Nya Testamentets kanonbildning.

McDonald, som bl a leder *The Institute of Biblical Research*, står i en tradition av bibelforskare med särskilt intresse för kanonfrågorna.Handledaren till avhandlingsarbetet (som resulterade i den första utgåvan), Harvardprofessorn Helmut Koester, är en av Rudolf Bultmanns mest inflytelserika lärjungar. Koester har sedan 80-talet varit en av de främsta företrädarna för det nyvaknade intresset för gnostiska skrifter, med namnkunniga avnämare som Elaine Pagels. Koester fångar i förordet till andra utgåvan något av den nutida osäkerheten kring frågor om kanon: "what is happening to canonical authority, when there are apostolic writings outside of the canon and when the apostolic writings of the New Testament is questioned? The New Testament no longer seems to be the one and only collection of inspired writings from the hands of genuine apostles and disciples of Jesus. Its authority as Holy Scripture appears to be seriously questioned." (s. xxiii-xxiv).

McDonald blir indirekt språkrör för fler av akademins giganter i denna volym. James H. Charlesworth vid Princeton Theological Seminary beskriver på bokomslaget McDonald som "the premiere authority" i det mesta som rör kanonfrågorna. Han tillägger samtidigt att McDonald "demonstrates that no early council defined or limited the canon. For Jews, discussions of the canon continued long after Jamnia (in the first century C.E.) and into the sixth century. For many Christians the question of canon and its limits continue unabated." Man kan fundera på om inte denna något ensidiga betoning av osäkerheter, oklarheter och oavslutadheter missar målet. Oskar Skarsaunes reflexion i det här sammanhanget är intressant, och som jag uppfattar det, mer nyanserad. Han menar att diskussionerna om bibelkanon, särskilt kring vissa omstridda skrifter, *förutsätter* en redan existerande kanon (*Text and Theology*, red. A. Tångberg, Verbum, Oslo, 1994, s. 241). Sådan hermeneutisk reflexion kring kanonproblemet, som på det stora hela saknas i McDonalds bok, är

välgörande. Frågan är om inte själva försöket till kanonavgränsning förutsätter insikt om vad som finns på båda sidorna om avgränsningen. Inte minst av den anledningen är det viktigt för såväl kyrkan som akademien att hålla liv i dessa frågor, åtminstone så länge Gamla och Nya Testamentets exegetik är meningsfulla begrepp och discipliner.

McDonalds *The Biblical Canon* har tre delar. Del 1, *Scripture and Canon*, behandlar begreppen "Skrift" och "kanon"; del 2, *Hebrew Bible/Old Testament Canon*, diskuterar på 150 sidor den gammaltestamentliga kanonbildningen, medan del 3, *New Testament Canon*, på nära 200 sidor tar upp olika aspekter av Nya Testamentets tillkomst som en helhet. Med dessa tre delar är en av bokens styrkor självklart översiktligheten. Stora delar av de senaste årens diskussion om såväl Gamla som Nya Testamentets kanon finns samlade i en bok. Boken är av det skälet och pga den klara framställningen en god introduktion till kanonfrågorna. Lägg till detta flera värdefulla bilagor med flertalet kanonlistor från olika tidsepoker och geografiska regioner (Appendix B och C) – och särskilt det intressanta Appendix A med titeln *An Outline of Canon Research: Primary Sources and Questions*. De många punkter som behandlas här visar på den komplexitet som kanonproblemet inbegriper: frågan om enheten i all mångfald, och vice versa.

Med den spännvidd boken uppvisar fungerar den utmärkt som uppslagsverk. Mycket av den aktuella litteraturen diskuteras. Dock saknar jag ett av de mer värdefulla bidragen under de senaste åren, David Trobisch's *The First Edition of the New Testament* (Oxford University Press, 2000; tyska originalet 1996), som bl a fått utmärkelsen "2002 Outstanding Academic Book" (Choice Magazine). Trobisch går igenom den tidiga nytestamentliga handskriftstraditionen och drar, bl a av den redan från 100-talet stabila inbördes ordningen mellan bibelböckerna, slutsatsen att vårt nuvarande NT med 27 böcker måste ha publicerats någon gång under andra århundradet – en tidigredatering med två hundra år jämfört med gängse uppfattning bland forskare. En tidigare bok av Trobisch om Paulusbrevsamlingen diskuteras av McDonald, men alltså inte arbetet från 2000.

Hos McDonald, till skillnad från exempelvis Trobisch, Schneemelcher, Childs och Metzger, ligger tyngdpunkten på den slutliga kanonfixeringen och kanonlistorna från 300- och 400-talen, som i anslutning till G. T. Sheppard benämns "canon 2". "Canon 1", å andra sidan, utgör "an authoritative voice in written or oral form that was read and received as having the authority of God in it" (s. 55). Distinktionen mellan "canon 1" och "canon 2" är inte särskilt betydande. Fler distinktioner behövs, och det finns betydligt mer att säga om den tidigare kyrkliga kanonprocessen än vad denna distinktion ger vid handen – och även om den senare kanonprocessen, som ofta kan bidra med information om den tidiga historien.

Relationen mellan bibel och *regula fidei* under 100-talet ses av McDonald, mot bakgrund av denna betoning på den senare delen av kanonprocessen, mer som två isolerade företeelser än som en integrerad helhet med implikationer för kanonbildningen (xix; 289 ff.). Med McDonalds tredje utgåva av

The Biblical Canon (med nära 200 helt nyskrivna sidor) befästs den här förskjutningen av kanonfrågan (mot "canon 2"). Denna senaredatering av kanon med fokus på fjärde och femte århundradet är särskilt påverkad av A. C. Sundberg, som McDonald följer, också i den sena dateringen av den sk Muratoriekanon. En risk med detta synsätt är att frågan blir destillerad till en lista, en uppräknings av böcker, rätt antal och kanske helst i rätt ordning. En sådan accentuering är främmande inte minst för 100- och 200-talets kyrka, liksom på det stora hela för samtida judendom. (Trots tredje utgåvans titel behandlas inte kanonfrågan ur ett judiskt perspektiv.)

Nu är inte denna förskjutning i förståelsen av kanonbegreppet McDonalds enda ärende. Han bidrar också med en ny sorts öppenhet i dessa frågor tillsammans med moderna banbrytare som Bultmann, Koester och Pagels. McDonalds öppenhet sträcker sig dock i slutänden inte lika långt som hos flera av kollegorna. Han avvisar t. ex. Thomasevangeliet som seriös kanonkandidat. Han är överhuvudtaget inte intresserad av att göra om kyrkans nuvarande kanon. Detta är väl heller inte akademins uppgift. McDonald intar här en moderat hållning i förhållande till mer radikala förslag: "I am *not* in favor of rejecting the present biblical canon in order to create a new closed canon of Scriptures. The church would trade in its present Bible for another only at its own peril" (s. 428). Själva tanken på att kunna skapa en egen kanon, i analogi med hur kyrkan tidigare tänks ha skapat sin, verkar fortsätta fascinerar vissa nutida forskare.

En tredje omarbetad utgåva av ett omfattande verk i ämnet visar att kanonfrågan fortfarande är högst aktuell i nutida exegetik och teologi. Det ska bli spännande att se framtida forsknings inriktning och resultat.

TOMAS BOKEDAL

Per Rönnegård, *Threads and Images: The Use of Scripture in Apophthegmata Patrum*. Diss. Lund: CTR, Lund University 2007.

I den svenska sammanfattningen av Per Rönnegårds doktorsavhandling heter det: "När religiösa texter blir lästa som heliga skrifter förutsätter läsaren att texten har relevans för nuet, att den refererar till sådant som är aktuellt för läsaren. Resultatet av att anta att texten har en sådan aktuell referent är att den kontextualiseras." Hur går sådan kontextualisering till, och vad innebär den? Sådana frågor står i centrum för avhandlingen, som alltså behandlar bibel användningen i *Apophthegmata Patrum* eller *Ökenfädernas tänkespråk*. Boken är ett fint exempel på bibelvetenskaplig receptionsforskning. Den belyser hur bibeltexter och läsarsituation (nämligen bland apoftegmernas läsare) växelverkar och på vad sätt faktorer i läsarsituationen påverkar behandlingen och förståelsen av de bibeltexter som tolkas eller används i apoftegmerna. Därmed belyses också vilka betydelser som har kunnat hämtas fram ur bibeltexterna. Samtidigt säger boken åtskilligt om mottagarna och deras situation, både tankevärld och konkret värld.

Avhandlingen är klart och redigt disponerad. Kap. 1, "Introduction", presenterar apoftegmsamlingen som sådan och motiverar ämnesvalet. Kap. 2, "Text and Method", innehåller först en utförligare beskrivning och diskussion av *Apophthegmata* och motivering till att avhandlingen inriktas på den s.k. systematiska samlingen, så en redogörelse för och diskussion med tidigare forskning och en motivering till arbetets fortsatta uppläggning. I kap. 3, "Analyses of Sayings", nämns först fyra tänkespråk där vi har att göra med enkla och okomplicerade sätt att citera och använda Bibeln, varefter huvuddelen av kapitlet ägnas åt ett detaljstudium av 32 apoftegmerna där relationen mellan bibeltext och apoftegma är mera komplicerad eller subtil. Resultaten av den analysen utnyttjas i kap. 4, "Different Ways of Using Scripture in *Apophthegmata Patrum*". Här systematiseras de olika formerna av bibelanvändning i tänkespråken: vilka kontextualiserande tekniker som används, vilka funktioner bibeltexten har i olika tänkespråk och hur apoftegmerna och deras bibelanvändning ter sig om man läser dem i ljuset av vad som kallas "ergasiamönstret" (vissa standardmönster i dåtida retorisk undervisning). Kap. 5, "Conclusions", innehåller en återblick och sammanfattning och några idéer om hur avhandlingens metod skulle kunna användas fruktbart vid studium av bibelanvändningen i andra sammanhang än just apoftegmerna.

Det viktigaste förf. menar sig visa är att bibelmaterialet i apoftegmerna både ger auktoritet åt deras undervisning och är ett slags pedagogiskt hjälpmedel: bibelmaterialet ger liv och verkningskraft åt tänkespråken. Bibeltexterna är behandlade med åtskillig kreativitet och fantasi – alltså inte alls som statiska texter – och inte sällan finns "luckor" eller "tolkningsgap" som väddar till läsarens medagerande i tolkningsprocessen.

Avhandlingen är ambitiös och mycket givande. Uppläggningsen i stort är rimlig, och forskningsuppgiften är klart angiven och i stort sett konsekvent fasthållen. (Kap. 4.3 faller i viss mån utanför ramen.) Analysen av själva apoftegmerna står hela tiden på ett förtjänstfullt sätt i förgrunden, och analysen är i allmänhet noggrant genomförd. Samtidigt är boken skriven med ett påtagligt intresse för allmänna tolkningsteoretiska problem – problem som hela tiden hålls närvarande.

Författaren är medvetet mycket återhållsam med att göra jämförelser mellan apoftegmerna och andra fornkristna texter. Ibland är dock sådan jämförelse nödvändig för att inte inslag i apoftegmerna ska verka mer gåtfulla än de (kanske) är; det gäller karakteristiken av profeten Elia som förebild i monastisk stillhet (apoftegma I:18) och av Noa som fattig och utblottad (I:23). En utblick till vad som hos andra författare ligger i begrepp som *συνέργεια* och *πρόθεσις* hade kunnat ge större precision i tolkningen av ett par tänkespråk (V:11; XI:125). Vidare borde ännu mer än vad som nu är fallet ha uppmärksamats att apoftegmerna ibland är påverkade inte bara av den bibelpassage som citeras utan också av kontexten till passagen eller av någon del av den som inte uttryckligen återges (så verkar vara fallet i I:18; I:23; XVIII:33).

Recensenten lyckas inte bli övertygad av tolkningen av I:19: "Abba Poimen sade om abba Nistheros: 'Liksom [det var med] kopparormen i öknen – om

någon ur folket såg upp [på den] blev han botad – på samma sätt var det med den gamle: eftersom han hade alla dygder och förblev tigande botade han alla." Förf. menar att det finns tre "skikt" i apoftegmat: historien om kopparormen (Num 21; Vish 16), talet om Jesu död som motsvarighet till kopparormens livgivande (Joh 3:14) och så Nistheros undergörande förmåga. Hänvisningen till Vish 16 förefaller omotiverad. Anknytningen till Joh 3:14 övervärderas; det mest karakteristiska i Joh 3:14, motivet "upphöjelse", saknas helt i apoftegmat. Vi har nog till sist bara två skikt i texten – vilket påverkar helhets-bedömningen av dess poänger.

Det textkritiska resonemanget kring läsarerna στειρα och χηρα i XVIII:34 är inte fullt övertygande utformat.

Dessa svagheter är dock inte av den arten att de förtar det positiva huvudintrycket. *Threads and Images* är en mycket bra och givande avhandling.

ANDERS EKENBERG

Rodney A. Whitacre, *A Patristic Greek Reader*. Peabody, MA: Hendrickson, 2007. 279 s. ISBN 978-1-59856-043-5.

Författaren har två tydligt uttalade syften med denna bok: både att introducera läsaren till kyrkofädernas skrifter, och att hjälpa läsaren med begränsade kunskaper i grekiska att förbättra sin grekiska. Det är kombinationen av dessa två syften som gör boken unik. Böcker med fylliga noter som hjälper den ovane läsaren med glosor, formanalys och syntax finns sedan länge när det gäller texter från den klassiska perioden. Däremot har det inte tidigare funnits någon sådan bok med ett brett urval fornkyrkliga texter från olika perioder.

Steget från att läsa nytestamentliga texter till att läsa kyrkofäderna på grekiska kan kännas stort. Här erbjuds läsaren ett brett urval texter från olika perioder och med olika svårighetsgrad: *Didache*, *Diognetosbrevet*, *Polykarpos martyrium*, *Ökenfädernas tänkespråk*, samt texter av Klemens av Rom, Ignatius av Antiokia, Justinus martyren, Meliton av Sardis, Klemens av Alexandria, Eusebios, Athanasios, Gregorios av Nazianzos, Johannes Chrysostomos, Hesychios av Sinai och Symeon den nye teologen. Varje text är försedd med mycket fylliga noter som anger ordens uppslagsform, betydelse och form. Ofta ges även kommentarer om syntax, med hänvisning till grammatikor för den som vill fördjupa sig ytterligare.

Boken lämpar sig utmärkt både för den som vill kombinera en repetition av grekiska med läsning av kyrkofäder och som övningsbok på en kurs i läsning av fornkyrkliga texter. Författarens gradering av texterna enligt svårighetsgrad förenklar användningen för läraren såväl som för den som läser på egen hand. En hemsida som upprättats i anslutning till boken ger ytterligare hjälp vid läsningen.

PER RÖNNEGÅRD